

4.2022

διαΝΕΟσις

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Νεολαία και Ευρωπαϊκή Ένωση: Στάσεις, προσδιοριστικοί παράγοντες και διαγενεακές δυναμικές

Γεώργιος Καρυώτης, Χρύσα Λαμπρινάκου, Ιάκωβος Μακρόπουλος,
Βασιλική Τσαγκρώνη, Λαμπρινή Ρόρη, Δημήτρης Σκλεπάρης,
Δημήτρης Τσαρούχας

Απρίλιος 2022

Συγγραφική ομάδα

Γεώργιος Καρυώτης, Καθηγητής Πολιτικής Ασφαλείας, Πανεπιστήμιο Γλασκώβης, Ηνωμένο Βασίλειο

Χρύσα Λαμπρινάκου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Στραθκλάιντ, Ηνωμένο Βασίλειο

Ιάκωβος Μακρόπουλος, Υποψήφιος Διδάκτορας Πολιτικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Στραθκλάιντ, Ηνωμένο Βασίλειο

Βασιλική Τσαγκρώνη, Επίκουρη Καθηγήτρια Συγκριτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Λάιντεν, Ολλανδία

Λαμπρινή Ρόρη, Επίκουρη Καθηγήτρια Πολιτικής Ανάλυσης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ελλάδα

Δημήτρης Σκλεπάρης, Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Ασφαλείας, Πανεπιστήμιο Νιουκάσλ, Ηνωμένο Βασίλειο

Δημήτρης Τσαρούχας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Μπίλκεντ, Τουρκία. Επισκέπτης Καθηγητής Βιρτζίνια Τεκ, Αμερική

Απόδοση στα Ελληνικά: **Ντόρα Γιαννάκη**, Πολιτικός Επιστήμονας, Εμπειρογνώμονας Πολιτικών Ασφάλειας και Δικαιοσύνης, Μέλος της ομάδας Ευρωπαίων Ερευνητών Νεολαίας (Pool of European Youth Researchers)

Η ερευνητική ομάδα έχει ως κοινό σημείο αναφοράς το **Greek Politics Specialist Group (GPSG)** του Political Studies Association (PSA). Τα μέλη του GPSG έχουν μακροχρόνια ερευνητική πείρα και εξειδικευμένες γνώσεις σε μία σειρά από ζητήματα που άπτονται της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας. Μεταξύ άλλων, τα μέλη του GPSG έχουν συνεργαστεί με θεσμικούς φορείς και ιδρύματα, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, το Υπουργείο Εξωτερικών, το Salzburg Global Seminar, το Fulbright Greece, το Demos, το Counterpoint, το European Consortium for Political Research, το London School of Economics, το International Political Science Association και το Yale University. Για περισσότερες πληροφορίες: <http://gpsg.org.uk>.

Επιτελική Σύνοψη

Η παρούσα έκθεση πραγματεύεται τις ελληνικές στάσεις απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, με ιδιαίτερη έμφαση στη νεολαία. Από τη λεπτομερή ανάλυση πρωτογενών δεδομένων εντοπίστηκαν διακριτές διαφορές μεταξύ των γενεών, ανάμεσα στα άτομα ηλικίας κάτω και άνω των 35 ετών, τόσο στην εξέλιξη όσο και στους προσδιοριστικούς παράγοντες των στάσεων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ).

Πρώτον, οι νέοι Έλληνες είναι γενικά πιο θετικά διακείμενοι απέναντι στην ΕΕ και πιο αισιόδοξοι για το μέλλον της σε σύγκριση με τις ομάδες μεγαλύτερης ηλικίας. Η εθνική (ελληνική) τους ταυτότητα δεν έρχεται σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή: και οι δύο συνυπάρχουν και είναι αμφότερα σημαντικές για το πώς οι νέοι αξιολογούν τις μελλοντικές προοπτικές τους. Αντιθέτως, ο βαθμός στον οποίο οι νέοι είναι ευχαριστημένοι συνολικά από τη ζωή τους στην Ελλάδα επηρεάζει, σε μεγάλο βαθμό, τον τρόπο που βλέπουν την ΕΕ.

Δεύτερον, οι νέοι Έλληνες έχουν απόλυτη συνείδηση των ελλείψεων της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως αυτές εκδηλώθηκαν στον χειρισμό της οικονομικής κρίσης. Συγκεκριμένα, θεωρούν ότι η ΕΕ έχει επωφεληθεί δυσανάλογα από την ελληνική ένταξη και όχι το αντίστροφο και είναι επικριτικοί για τον χειρισμό της κρίσης τόσο από τις ελληνικές κυβερνήσεις, όσο και από την ΕΕ.

Τρίτον, μολαταύτα, οι νέοι στην Ελλάδα αρνούνται να συμμετάσχουν σε παιχνίδια απόδοσης ευθυνών για το ποιος έκανε τι και πότε. Αντιθέτως, επικεντρώνονται σε συγκεκριμένες δημόσιες πολιτικές, αναμένοντας ότι η ΕΕ θα συνεχίσει να βοηθά τη χώρα τους στον χειρισμό διεθνικών προβλημάτων, όπως η κλιματική αλλαγή και η μετανάστευση, και υποστηρίζοντας τις μεταρρυθμίσεις της ελληνικής δημόσιας διοίκησης σύμφωνα με τις βέλτιστες πρακτικές της ΕΕ.

Τέταρτον, οι νέοι Έλληνες απέχουν πολύ από το εγωιστικό στερεότυπο της μεγιστοποίησης της ατομικής ωφέλειας. Η στάση τους προς την ΕΕ επηρεάζεται έντονα από αυτό που θεωρούν ότι είναι συμφέρον της χώρας και όχι από τις προσωπικές τους οικονομικές συνθήκες. Οι νέοι επίσης

αποδέχονται emphaticά την προσωπική ευθύνη για την αντιμετώπιση συλλογικών προβλημάτων.

Τέλος, οι στάσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση επηρεάζονται από πολύ συγκεκριμένους στόχους πολιτικής. Η υποστήριξη στην ΕΕ συμβαδίζει με θετικές στάσεις απέναντι στην ιδιωτική επιχείρηση, την επιχειρηματικότητα, τις πολιτικές υπέρ της ανάπτυξης, τη μείωση της ανισότητας και του αυταρχισμού. Εκείνοι που βλέπουν την κρίση ως ευκαιρία υποστηρίζουν την περαιτέρω ολοκλήρωση, έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι οι κρίσεις μας επιτρέπουν να επανεκτιμήσουμε λάθη του παρελθόντος και να χαράξουμε νέες προοπτικές για το μέλλον. Το κεντρικό συμπέρασμα της έκθεσης, όπως προκύπτει από τη διεξοδική ανάλυση πρωτογενών δεδομένων, είναι ότι οι καλές πολιτικές, και όχι μόνο η καλή πολιτική, αποτελεί τον αποτελεσματικότερο τρόπο για να εδραιωθεί η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας.

1. Εισαγωγή

Η ευρεία λαϊκή υποστήριξη αποτελεί βασική προϋπόθεση της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Από τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) το 1957, εδραιώθηκε, ως υπόθεση εργασίας, μια «επιτρεπτική συναίνεση» σύμφωνα με την οποία οι στάσεις των πολιτών θα ήταν ανεκτικές και δυνητικά δεκτικές για περισσότερη ενοποίηση (Lindberg and Seingold, 1970). Η Συνθήκη του Μάαστριχτ του 1992, η οποία αρχικά απορρίφθηκε από τη Δανία και υποστηρίχθηκε οριακά από τους Γάλλους πολίτες σε αντίστοιχα δημοψηφίσματα, υπήρξε η πρώτη ουσιαστική ένδειξη της πραγματικής διάθεσης των πολιτών για περαιτέρω ενοποίηση, με την καταγραφή αρνητικών στάσεων από τη στιγμή που τέθηκε σε ισχύ (Anderson and Kaltenthaler, 1996). Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (1993, 1994), το ποσοστό των ατόμων που τάσσονταν υπέρ της ενοποίησης της Ευρώπης μειώθηκε από 81% το 1991, σε 73% το 1994, ενώ η άποψη ότι η ένταξη στην ΕΕ αποτελούσε «κάτι καλό» μειώθηκε από 72% το 1991 στο 54% τρία χρόνια αργότερα. Για ορισμένους, τέτοιες ενδείξεις αυξανόμενου ευρωσκεπτικισμού πηγάζουν από υποτιθέμενες απειλές στην κρατική κυριαρχία και στην εθνική ταυτότητα, τροφοδοτώντας εκθρόνηση προς άλλους πολιτισμούς (McLaren, 2002). Για άλλους, οι ορθολογιστικοί υπολογισμοί για τα κόστη-οφέλη που προέρχονται από τη συμμετοχή στην ΕΕ είναι ισχυρότεροι προγνωστικοί δείκτες στάσεων, σε σύγκριση με εθνικιστικούς παράγοντες (McLaren, 2004). Μολονότι και οι δύο αυτές κυρίαρχες θεωρήσεις στοιχειοθετούνται στη σχετική βιβλιογραφία, η ασυνέπεια των εμπειρικών ευρημάτων καταδεικνύει ότι -ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων- εγχώριοι πολιτικοί παράγοντες, επίσης επηρεάζουν τη λαϊκή υποστήριξη για την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Franklin et al., 1994). Παρόλα αυτά, υπάρχει έλλειψη εμπειρικών μελετών που να εξετάζουν ταυτόχρονα την αλληλεπίδραση όλων αυτών των παραγόντων για να κατανοήσουμε πώς διαμορφώνονται οι στάσεις των πολιτών απέναντι στην ΕΕ.

Το κενό αυτό παρατηρείται ιδίως σε σχέση με τις διαγενεακές δυναμικές. Σε μια πρώιμη έρευνα, ο Petitihomme (2008) ανέδειξε την ηλικία ως κρίσιμη μεταβλητή που προωθεί την υποστήριξη στην ΕΕ. Συγκεκριμένα, οι νέοι 15-39 χρονών είχαν σημαντικά πιο θετική εικόνα για την ΕΕ σε σύγκριση με εκείνους άνω των 40 ετών στη Βρετανία (64% έναντι 43%), τη Γαλλία (71% έναντι 63%) και το Βέλγιο (85% έναντι 72%). Ομοίως, μια δημοσκόπηση του

ερευνητικού κέντρου Pew του 2018 εντόπισε υψηλότερα επίπεδα ευρωφιλίας μεταξύ των νέων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, με το υψηλότερο χάσμα να αναφέρεται στην Ολλανδία (+31% για τους νέους 18-29 ετών σε σύγκριση με τους άνω των 50), το Ηνωμένο Βασίλειο (+28%) και την Ιταλία (+20%) (Wike et al., 2019). Η ίδια έρευνα έδειξε ότι αν και μόνο το 33% των Ελλήνων άνω των 50 ετών είχε ευνοϊκή άποψη για την ΕΕ, η σχετική μέτρηση ανεβαίνει στο 47% για τα άτομα ηλικίας 18-29.

Τα συγκεκριμένα αποτελέσματα υποδεικνύουν ότι υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές στο επίπεδο υποστήριξης της ΕΕ μεταξύ «νέων» και «γηραιότερων» Ευρωπαίων και υπογραμμίζουν την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησης των δυνητικών επιρροών που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο οι δύο ηλικιακές ομάδες αναπτύσσουν διαχρονικά τις απόψεις τους για την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Η Ελλάδα αποτελεί ιδανική περίπτωση για τη διενέργεια μιας τέτοιας έρευνας, ως μια χώρα που βρέθηκε στο επίκεντρο της οικονομικής κρίσης μετά το 2009, η οποία την έφερε στο χείλος της χρεοκοπίας και σε μια παρ' ολίγον έξοδο από την Ευρωζώνη το 2015. Η Ελλάδα όχι μόνο επηρεάστηκε δυσανάλογα από την οικονομική κρίση σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, αλλά επίσης οι νέοι επλήγησαν περισσότερο. Είναι χαρακτηριστικό πως τα ποσοστά της ανεργίας των νέων στην ηλικιακή ομάδα μεταξύ των 15-24 ετών διπλασιάστηκαν τα χρόνια της κρίσης, από 22% το 2008 σε 43% το 2017 (O'Neill, 2021). Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα έκθεση στοχεύει να αντιμετωπίσει τα ακόλουθα ερωτήματα:

Πρώτον, με ποιον τρόπο διαμορφώθηκαν οι στάσεις των νέων Ελλήνων κατά τη δεκαετία του 2010, μια περίοδο η οποία συνοδεύτηκε επίσης από μια σοβαρή μεταναστευτική κρίση και από ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς στην Ευρώπη; Η διαχρονική εξέλιξη των στάσεων απέναντι στην Ευρώπη διερευνάται στο πρώτο μέρος αυτής της έκθεσης, μέσω της ανάλυσης πρωτογενών δεδομένων από έρευνες του Ευρωβαρόμετρου (2008-2020) και της διαΝΕΟσις (2016, 2019) και συγκρίνοντας τις απόψεις των ατόμων κάτω των 35 ετών με εκείνες των Ελλήνων ηλικίας άνω των 35 ετών.¹

Δεύτερον, είναι οι ίδιες παράμετροι που επηρεάζουν τις στάσεις των «νέων» και των «γηραιότερων» απέναντι στην ΕΕ; Προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, το δεύτερο μέρος της παρούσας έκθεσης αναλύει πρωτογενή ερευνητικά δεδομένα μετεκλογικής έρευνας που διενεργήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2019, η οποία παρέχει μια πλούσια βάση για την αξιολόγηση

¹ Το δελτίο πολιτικής για τη νεολαία (2012) υπογραμμίζει ότι η «νεότητα» στην Ελλάδα ορίζεται με βάση τα ηλικιακά όρια από 15 έως 35 ετών. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις τα ηλικιακά αυτά όρια επεκτείνονται προς τα πάνω συμπεριλαμβάνοντας και άτομα ηλικίας μέχρι 40 ετών. Πηγή: <https://www.youthpolicy.org/factsheets/country/greece>.

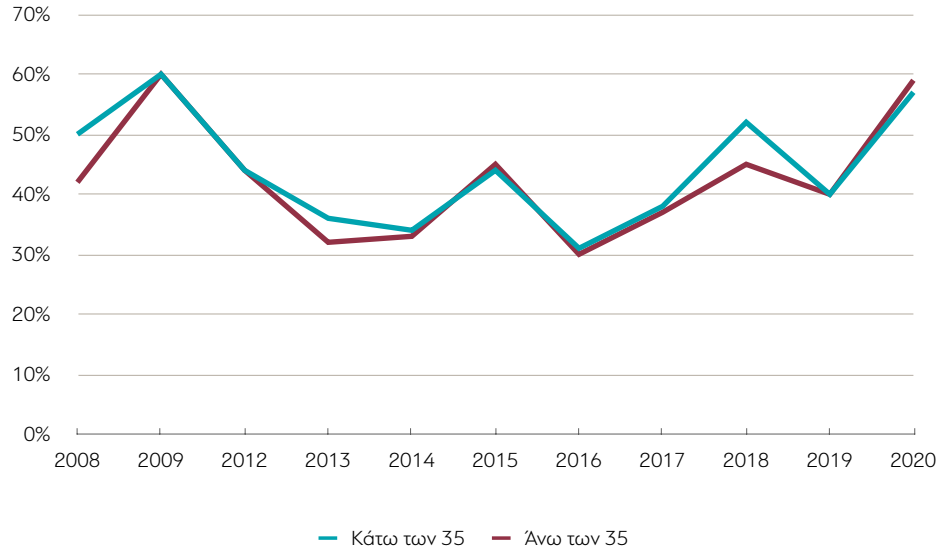
των οικονομικών, ιδεολογικών και κοινωνικο-πολιτικών επιρροών στη διαμόρφωση των στάσεων των πολιτών απέναντι στη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ και στην προοπτική μιας βαθύτερης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ανάλυση αποκαλύπτει σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους νέους και τους γηραιότερους Έλληνες.

2. Η εξέλιξη των στάσεων των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ: Διαγενεακές συγκρίσεις

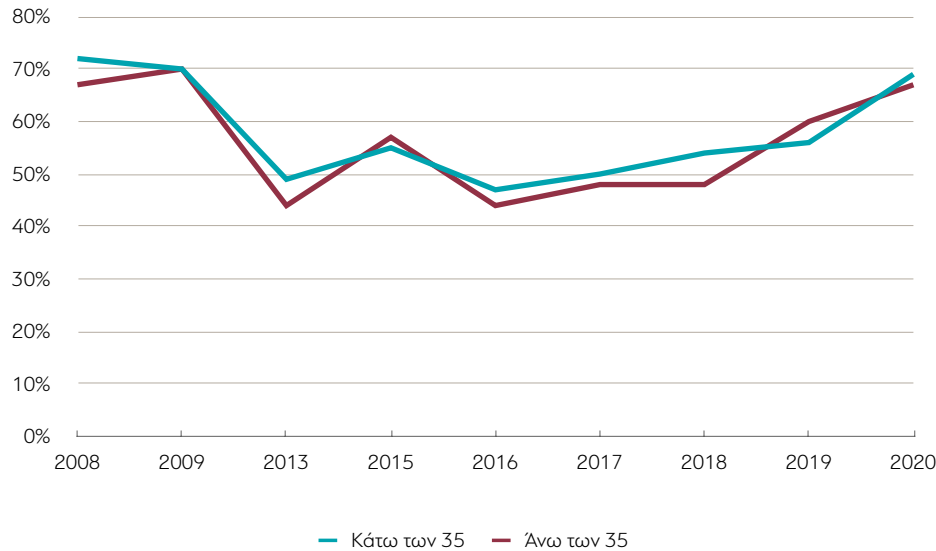
Από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ το 1981, οι περισσότεροι Έλληνες πολίτες υποστήριξαν το σχέδιο περαιτέρω ενοποίησης και είδαν στην Ένωση ένα σύστημα βασισμένο στη δημοκρατία, που προσφέρει αυξημένη κοινωνική και οικονομική ευημερία, καθώς και πολιτική σταθερότητα και ασφάλεια. Μέχρι το 2007, τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου υποδήλωναν ότι οι Έλληνες υπήρξαν ένθερμοι υποστηρικτές της βαθύτερης ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ενώ και οι θετικές απαντήσεις τους στις δύο σταθερές ερωτήσεις του Ευρωβαρόμετρου (σχετικά με το αν η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ ήταν καλό πράγμα και αν η χώρα τους επωφελήθηκε από αυτήν) ήταν σαφώς υψηλότερες από αυτές των υπόλοιπων πολιτών της ΕΕ (Clements et al., 2014). Ωστόσο, λίγο μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης, οι στάσεις έγιναν έντονα αρνητικές. Στο απόγειο της κρίσης το 2013, περίπου οι μισοί ερωτηθέντες είχαν αρνητική εικόνα, σε αντίθεση με περίπου το 28% των πολιτών της ΕΕ (Βασιλοπούλου, 2018). Η παρούσα ενότητα στοχεύει στη σύγκριση της εξέλιξης των στάσεων των νέων και των μεγαλύτερων σε ηλικία Ελλήνων, στην πορεία του χρόνου.

Γράφημα 1. Στάσεις των νέων και του γηραιότερου ελληνικού πληθυσμού απέναντι στην ιδιότητα μέλους στην ΕΕ (2008-2020)

Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι κάτι καλό

Η Ελλάδα ευνοήθηκε από την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση

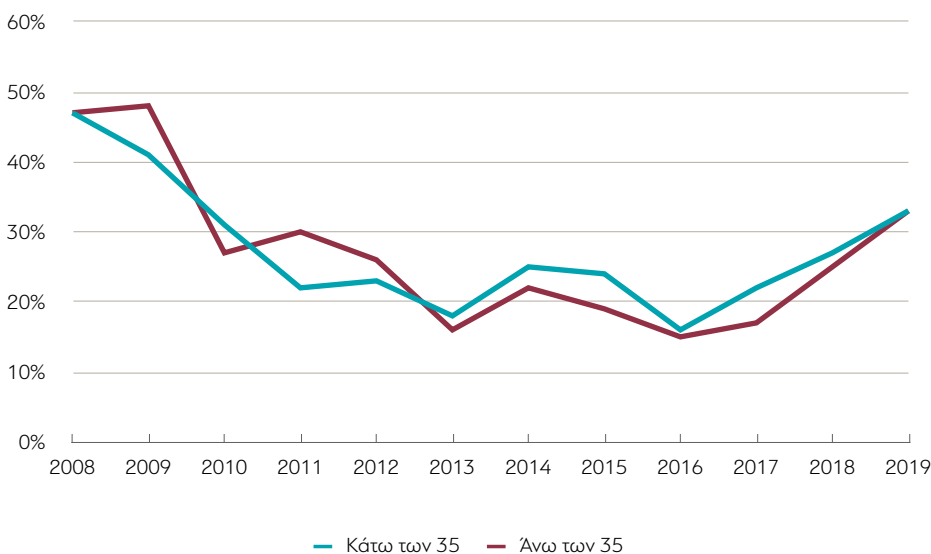

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

Ξεκινώντας από τα γενικά ερωτήματα σχετικά με την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ, η ανάλυσή μας καταδεικνύει ότι οι στάσεις των νέων Ελλήνων είναι ελαφρώς πιο θετικές, αλλά, στο σύνολό τους, ακολουθούν ένα εντυπωσιακά παρόμοιο μοτίβο σε σύγκριση με εκείνους άνω των 35 ετών, όπως φαίνεται στο Γράφημα 1. Η αντίληψη ότι η ΕΕ είναι «κάτι καλό» και ότι «η Ελλάδα

επωφελήθηκε από την ένταξη» παρουσιάζει τα υψηλότερα ποσοστά το 2008 και το 2009, ιδιαίτερα ανάμεσα στους νέους. Στη συνέχεια όμως, τα σχετικά ποσοστά μειώνονται απότομα, και για τις δύο ηλικιακές ομάδες, κατά τα πρώτα στάδια της οικονομικής κρίσης. Η λαϊκή υποστήριξη προς την ΕΕ ανακάμπτει το 2015, πιθανώς τροφοδοτούμενη από βελτιωμένες μακροοικονομικές συνθήκες, καθώς και από πολιτικές υποσχέσεις για τερματισμό της λιτότητας, οι οποίες προκάλεσαν ενθουσιασμό στην κοινή γνώμη. Ωστόσο, η ανάκαμψη αυτή υπήρξε βραχύβια. Η μη εκπλήρωση αυτών των υποσχέσεων οδήγησε στην κατάρρευση της λαϊκής υποστήριξης για τη συμμετοχή στην ΕΕ μετά το 2016. Για πρώτη φορά, μόνο μια μειοψηφία (47%) των νέων Ελλήνων θεώρησε ότι η ένταξη στην ΕΕ βοήθησε την Ελλάδα συνολικά. Από το 2017 μέχρι το 2020 η υποστήριξη για την ΕΕ αρχίζει να ανακάμπτει σημαντικά, ιδίως μεταξύ των νέων, επιστρέφοντας σχεδόν σε επίπεδα προ κρίσης με επτά στους δέκα νέους να θεωρούν την ένταξη στην ΕΕ ωφέλιμη για την Ελλάδα.

Γράφημα 2. Θετική εικόνα για την ΕΕ (2008-2019)

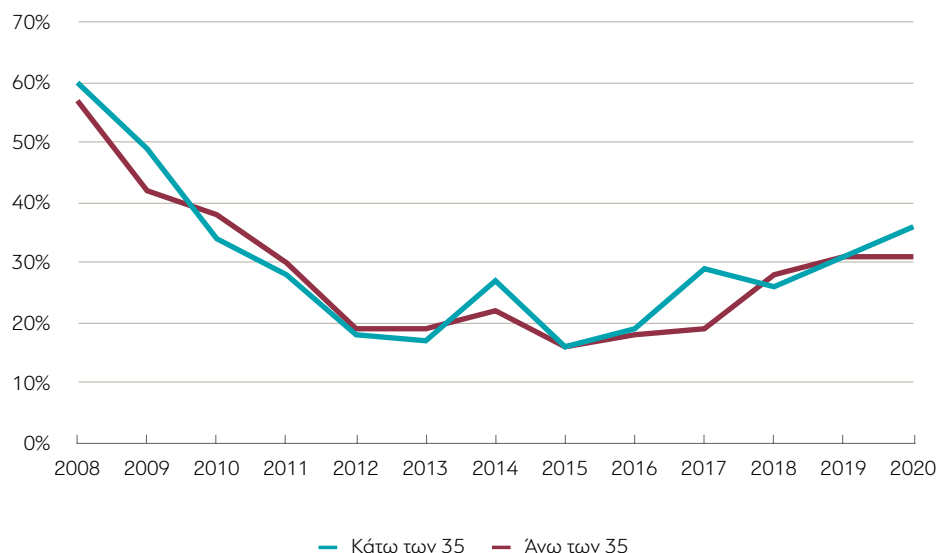
Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

Ένας άλλος τρόπος μέτρησης της λαϊκής υποστήριξης για την ΕΕ στις έρευνες του Ευρωβαρομέτρου συνδέεται με το κατά πόσο το κοινό έχει θετική, ουδέτερη ή αρνητική εικόνα για την ΕΕ. Το Γράφημα 2 απεικονίζει την εξέλιξη των στάσεων στην Ελλάδα για τις δύο ηλικιακές μας ομάδες, επιβεβαιώνοντας τη ριζική πτώση των θετικών απόψεων στα πρώτα στάδια της κρίσης της Ευρωζώνης. Το 2008, σχεδόν οι μισοί (47%) νέοι είχαν θετική εικόνα για την ΕΕ. Το ποσοστό αυτό μειώθηκε δραματικά μέχρι το 2013, με μόνο το 18% να εκφράζεται θετικά, φτάνοντας στο χαμηλότερο επίπεδο το 2016, με το σχετικό ποσοστό να αγγίζει μόλις το 17%, μετά

από μία σύντομη ανάκαμψη. Ταυτόχρονα, το ποσοστό των νέων που είχαν αρνητική εικόνα για την ΕΕ αυξήθηκε κατακόρυφα από 9% το 2008 σε 49% το 2013 και 44% το 2016. Πιο ουσιαστική βελτίωση της εικόνας της ΕΕ καταγράφεται από το 2017 και μετά, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων, αλλά υπάρχει ακόμη πολύς δρόμος για να επιστρέψει στα επίπεδα πριν από την κρίση, όταν σχεδόν ένας στους δύο Έλληνες είχε θετική άποψη.

Το 2019, πάντως, το ένα τρίτο των νέων είχε θετική εικόνα για την ΕΕ (31%), ένα άλλο τρίτο (30%) είχε αρνητική, ενώ οι περισσότεροι (40%) είχαν ουδέτερη. Μια πιο προσεκτική ματιά στην εξέλιξη των στάσεων του κοινού σχετικά με την εικόνα της ΕΕ στην πάροδο του χρόνου δείχνει κάποιες ιδιαίτερες διαγενεακές δυναμικές. Στην αρχή της κρίσης, με τον καταστροφικό οικονομικό της αντίκτυπο και την ταχεία αύξηση των ποσοστών ανεργίας των νέων, οι νέοι καταγράφουν μια πιο αρνητική εικόνα για την ΕΕ σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους τους. Συγκεκριμένα, το 2011, το 22% των ατόμων κάτω των 35 είχαν θετική εικόνα, έναντι 30% των ατόμων άνω των 35. Τα στοιχεία για το 2012 είναι 23% και 26% αντίστοιχα. Ωστόσο, από το 2013 και μετά, οι νέοι διατηρούν σταθερά μια πιο θετική εικόνα για την ΕΕ σε σχέση με τις γηραιότερες γενιές, οι οποίες υπολείπονται, αλλά φτάνουν στα ίδια περίπου επίπεδα το 2019.

Γράφημα 3. Διαχρονική εμπιστοσύνη στην ΕΕ κατά ηλικιακή ομάδα (2008-2020)

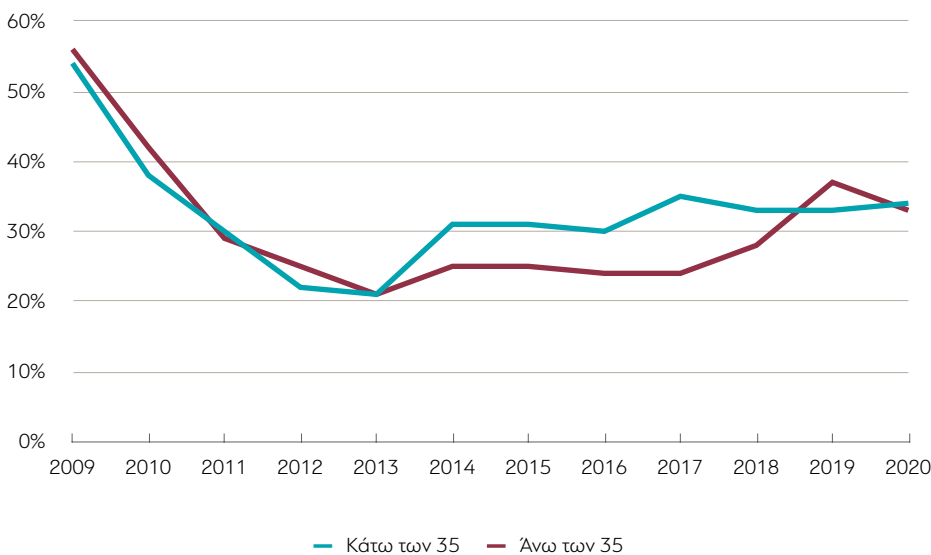

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

Μια αντίστοιχη εικόνα σκιαγραφείται από τα επίπεδα εμπιστοσύνης προς την ΕΕ μεταξύ 2008 και 2020, όπως καταδεικνύει η σύγκριση της δυναμικής μεταξύ γενεών στο Γράφημα 3. Η εμπιστοσύνη κατέρρευσε στην αρχή της κρίσης, με τους νέους να εμπιστεύονται την ΕΕ λιγότερο από

τους μεγαλύτερους σε ηλικία μεταξύ 2010 και 2013, μια περίοδο με τις πιο επιζήμιες μακροοικονομικές συνθήκες για την εθνική οικονομία που επηρέασε δυσανάλογα τους νέους. Η αρνητική τάση διακόπτεται, όπως και πριν, προσωρινά το 2014 και στη συνέχεια, πιο έντονα από το 2017 και μετά. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τους νέους, των οποίων η εμπιστοσύνη στην ΕΕ αυξήθηκε αυτή την περίοδο, υπερβαίνοντας εκείνη των μεγαλύτερων σε ηλικία, αλλά παρέμεινε συνολικά χαμηλή, με μόνο έναν στους τρεις να εκφράζει εμπιστοσύνη. Στα χαμηλότερα επίπεδά της, μόνο το 17% των νέων το 2013 και το 16% το 2015 εμπιστεύονταν την ΕΕ, μια αξιοσημείωτη πτώση σε σύγκριση με το 60% που την εμπιστευόταν το 2008. Συνολικά, τα επίπεδα δυσπιστίας προς την ΕΕ είναι πολύ υψηλότερα στην Ελλάδα, σε σύγκριση με άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ, αφού για παράδειγμα, το 2015, άγγιξε το 81%, ποσοστό πολύ πάνω από τον μέσο όρο της ΕΕ που κυμαινόταν στο 55% (Ευρωβαρόμετρο, 2015). Αυτό μπορεί, εύλογα, να αντικατοπτρίζει τη δυσαρέσκεια του ελληνικού λαού για τον τρόπο που διαχειρίστηκε η ΕΕ την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, ως μέρος της «τρίοικας» των δανειστών.

Γράφημα 4. Ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας στην ΕΕ κατά ηλικιακή ομάδα (2009-2020)

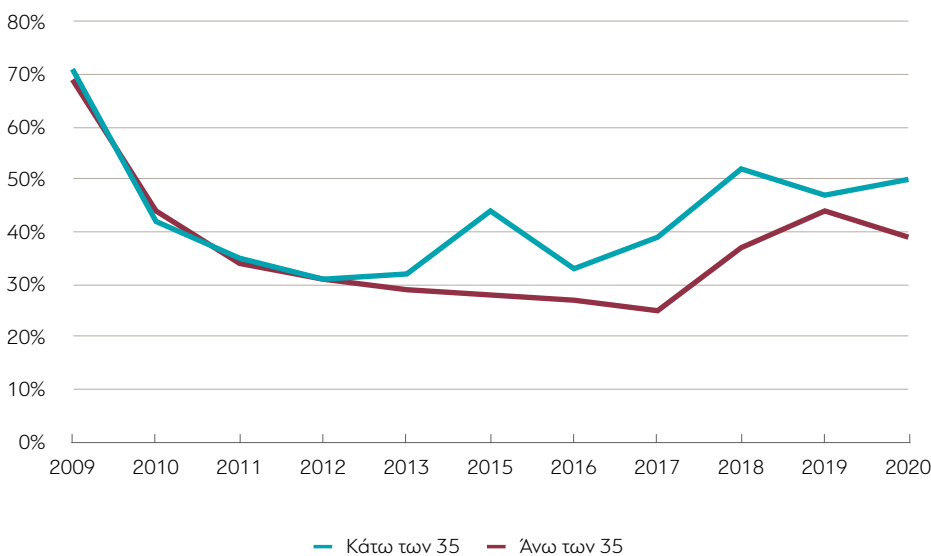

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

Μια εναλλακτική εξήγηση είναι ότι το ελληνικό κοινό εκφράζει μια ευρύτερη δυσαρέσκεια για το πώς λειτουργεί η δημοκρατία στην ΕΕ. Το Γράφημα 4 παρουσιάζει την εξέλιξη των στάσεων σχετικά με το ζήτημα αυτό, με περίπου πανομοιότυπη γραμμή τάσης όπως με το ερώτημα σχετικά με την εμπιστοσύνη. Ειδικότερα, ενώ οι νέοι από το 2014 τείνουν να είναι περισσότερο ικανοποιημένοι με την ποιότητα της δημοκρατίας στην ΕΕ σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους, μόνο ένας στους τρεις ήταν ικανοποιημένος το 2020, χωρίς σημάδια βελτίωσης στην εξέλιξη τάσεων,

και πολύ πίσω από το μέγιστο του 54% του 2008. Αν και τόσο οι νέοι όσο και οι γηραιότεροι συγκλίνουν στη χαμηλή ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας, στο τέλος της υπό εξέταση περιόδου παρατηρείται μια διαφοροποίηση διαρκείας στο ερώτημα αυτό μεταξύ τους στα χρόνια της κρίσης.

Γράφημα 5. Αισιοδοξία για το μέλλον της ΕΕ κατά ηλικιακή ομάδα (2008-2020)

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο.

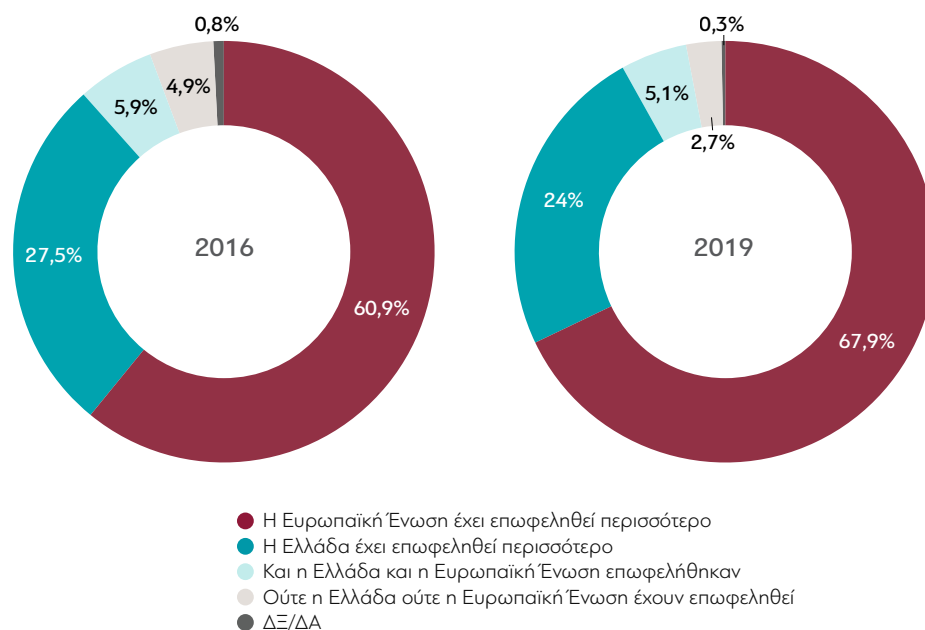
Ένας τελευταίος δείκτης της εξέλιξης των στάσεων της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στην ΕΕ αφορά στα επίπεδα αισιοδοξίας για το μέλλον της μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων, που παρουσιάζεται στο Γράφημα 5. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ενώ περίπου επτά στους δέκα ήταν αισιόδοξοι πριν από την οικονομική υποχώρηση το 2009, η αισιοδοξία αυτή καταρρέει απότομα σε περίπου τρεις στους δέκα το 2013. Έκτοτε, οι νέοι εμφανίζουν κάποια περισσότερα σημάδια αισιοδοξίας από τους πολίτες άνω των 35 ετών. Παρά τη μεγάλη αλλά προσωρινή πτώση το 2016, που συνολικά σηματοδοτεί το έτος με τα υψηλότερα επίπεδα ευρωσκεπτικισμού στην Ελλάδα μεταξύ των νέων, η αισιοδοξία αυξάνεται σταθερά μέχρι το 2020, όταν φτάνει το 50%. Οι νέοι είναι σταθερά πιο αισιόδοξοι από τους μεγαλύτερους, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία αυτής της ηλικιακής ομάδας για το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, χρησιμεύοντας ενδεχομένως ως κινητήρια δύναμη που τροφοδοτεί τον ενθουσιασμό για στενότερους δεσμούς μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης.

Δεδομένου ότι το 2016 σηματοδοτεί το σημείο ναδίρ της υποστήριξης των νέων στην ΕΕ, αξίζει να ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά στις αξιολογήσεις τους εκείνη ακριβώς τη χρονική στιγμή, σε σύγκριση με το 2019, όταν οι

στάσεις τους βελτιώθηκαν σημαντικά. Αυτό διευκολύνεται από την ανάλυση πρωτογενών δεδομένων από δύο πανελλαδικές δημοσκοπικές έρευνες της διαΝΕΟσις, οι οποίες διενεργήθηκαν τον Νοέμβριο - Δεκέμβριο του 2016 (δείγμα: 1.294) και το 2019 (δείγμα: 1.250) αντίστοιχα.²

Γράφημα 6. Εκτιμήσεις των νέων για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ (2016 και 2019)

Συνολικά από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση θα λέγατε ότι:

Πηγή: διαΝΕΟσις

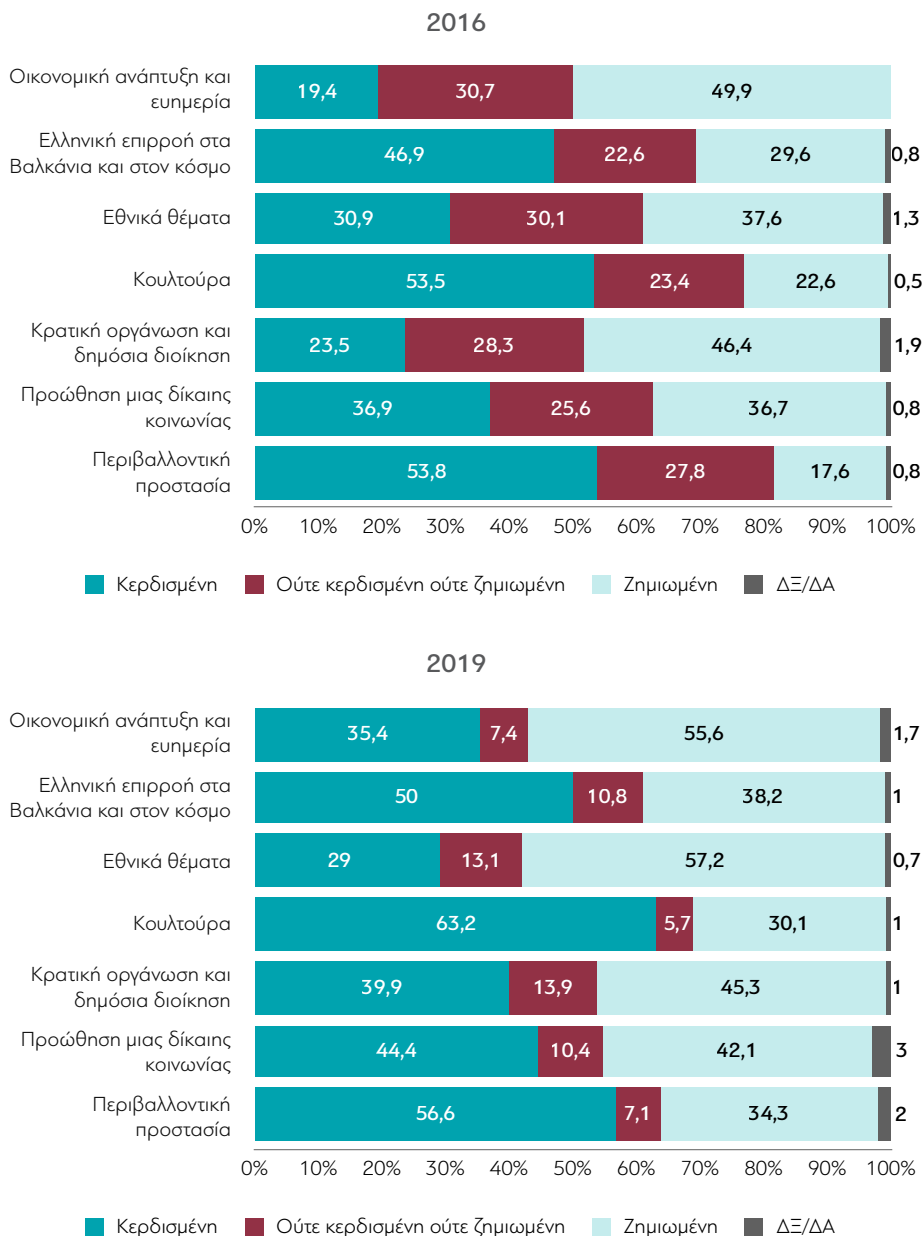
Όπως δείχνει το Γράφημα 6, μια σημαντική πλειοψηφία κάτω των 35 ετών πιστεύει ότι η ΕΕ επωφελήθηκε περισσότερο από την ένταξη της Ελλάδας στην Ένωση, παρά το αντίστροφο. Παρότι ίσως προκαλεί έκπληξη, η άποψη αυτή αποκτά ακόμα μεγαλύτερη δυναμική το 2019 (68%) σε σύγκριση με το 2016 (61%). Ένας πιο λεπτομερής απολογισμός παρουσιάζεται στο Γράφημα 7, που δείχνει ανά θεματικό τομέα τους τρόπους με τους οποίους οι νέοι πιστεύουν ότι η χώρα κέρδισε ή έχασε από την ένταξή της στην ΕΕ. Με εξαίρεση τα εθνικά θέματα (31% το 2016 και 29% το 2019), οι θετικές αξιολογήσεις αυξήθηκαν στους άλλους τομείς, σε ορισμένες περιπτώσεις σημαντικά. Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ το 2016 μόνο το 19% των νέων θεωρούσε ότι η ένταξη στην ΕΕ συνέβαλε στην εθνική οικονομική ανάπτυξη και ευημερία και το 24% στην κρατική οργάνωση και δημόσια διοίκηση, το 2019 τα ποσοστά αυτά ανεβαίνουν

² Βλέπε δεδομένα και εκθέσεις των ερευνών «Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες». Διαθέσιμα στο: https://www.dianeosis.org/research/tpe_2020/.

στο 35% και 40% αντίστοιχα, παραμένοντας όμως ακόμα μειοψηφικά. Οι τομείς στους οποίους η ελληνική νεολαία θεωρεί την ιδιότητα του μέλους πιο επωφελή για τη χώρα είναι σε σχέση με τον πολιτισμό (54% το 2016 και 63% το 2019) και την προστασία του περιβάλλοντος (54% το 2016 και 57% το 2019).

Γράφημα 7. Εκτιμήσεις των νέων για τα κέρδη και τις ζημιές από τη συμμετοχή στην ΕΕ (2016 και 2019)

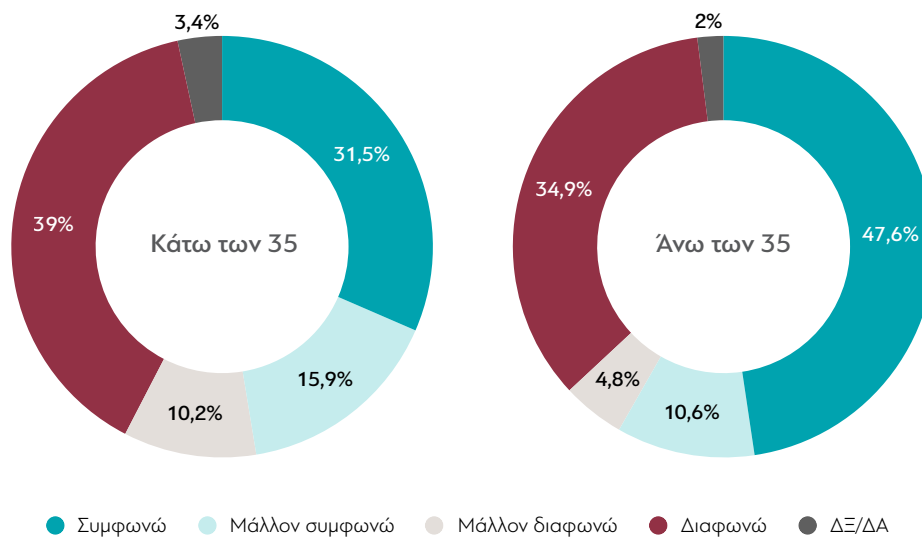
Πιστεύετε ότι στους παρακάτω τομείς η Ελλάδα είναι κερδισμένη ή ζημιωμένη από τη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση;

Ο κυρίαρχος σκεπτικισμός σχετικά με τα εκτιμώμενα οφέλη από τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ πιθανώς επηρεάζεται από τον ρόλο που έπαιξε η ΕΕ στη διαχείριση της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Για να αποφύγει την άτακτη χρεοκοπία η Ελλάδα χρειάστηκε την εφαρμογή τριών προγραμμάτων διάσωσης από την «τρίοκα» των δανειστών, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, υπό την προϋπόθεση της εφαρμογής αντιδημοφιλών μέτρων λιτότητας. Ωστόσο, όπως δείχνει το Γράφημα 8, οι νεότεροι ήταν λιγότερο πεπεισμένοι από τους μεγαλύτερους ότι τα μνημόνια είχαν θετικό αποτέλεσμα. Ειδικότερα, λιγότεροι από ένας στους δύο (47%) των ατόμων κάτω των 35 ετών το 2019 πίστευαν ότι τα μνημόνια βοήθησαν την Ελλάδα να αποφύγει την αναγκαστική χρεοκοπία και την έξοδο από την ΕΕ, σε σύγκριση με το 58% των ατόμων άνω των 35. Ομοίως, ένα εντυπωσιακό ποσοστό νέων της τάξης του 81% πίστευε ότι τα προγράμματα διάσωσης έκαναν περισσότερο κακό παρά καλό, σε σύγκριση με το 73% της μεγαλύτερης γενιάς.

Γράφημα 8. Στάσεις απέναντι στα μνημόνια (2019)

Τα μνημόνια βοήθησαν τη χώρα να αποφύγει την πτώχευση και την έξοδο από την ΕΕ

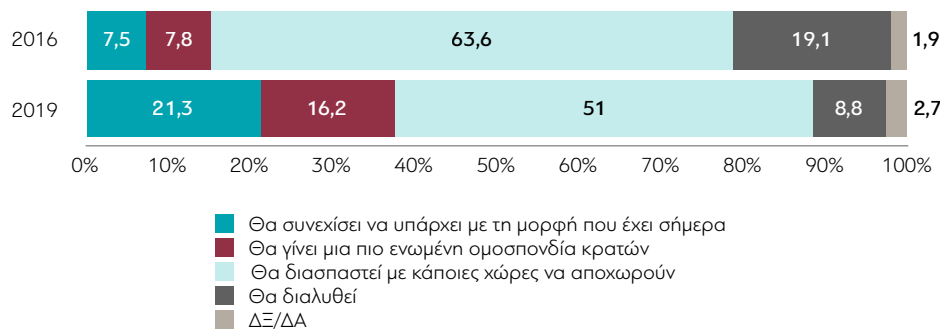
Πηγή: διαΝΕΟσις.

Η εκτίμηση για το μέλλον, η αυξανόμενη αισιοδοξία αλλά και η αβεβαιότητα παραμένουν εμφανείς στις απόψεις των νέων. Όπως δείχνει το Γράφημα 9, ο αριθμός των νέων που πιστεύουν ότι η ΕΕ θα συνεχίσει να υπάρχει στη σημερινή της μορφή είναι υψηλότερος το 2019 (38%) σε σχέση με το 2016 (15%). Παρόλα αυτά, η συνολική πλειοψηφία (51% και 64% αντίστοιχα) εκτιμά ότι περισσότερα κράτη-μέλη θα αποχωρήσουν από την ΕΕ, ακολουθώντας το παράδειγμα του Ηνωμένου Βασιλείου. Όσον αφορά το

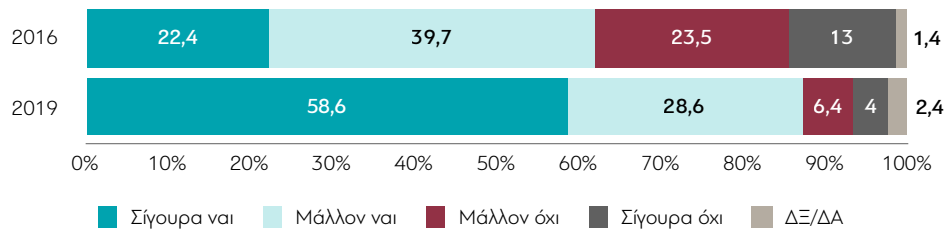
μέλλον της Ελλάδας στην Ένωση, οι νέοι έχουν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση. Η συντριπτική πλειοψηφία τους (81%) αναμένει ότι η Ελλάδα θα εξακολουθήσει να είναι μέλος της ΕΕ σε δέκα χρόνια, από 62% το 2016.

Γράφημα 9. Εκτιμήσεις των νέων για το μέλλον Ελλάδας και ΕΕ (2016 και 2019)

Ποια πιστεύετε πως θα είναι η εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα επόμενα δέκα χρόνια;

Πιστεύετε πως μέσα στα επόμενα δέκα χρόνια η Ελλάδα θα εξακολουθεί να είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης;

Πηγή: διαNEOσις.

Συνολικά, η ανάλυση διαχρονικών δεδομένων δείχνει ότι η υποστήριξη της ΕΕ μεταξύ των νέων αντικατοπτρίζει και ανταποκρίνεται στις εξελίξεις στην εθνική οικονομία και το πολιτικό πλαίσιο περισσότερο από ό,τι στις μεγαλύτερες γενιές. Η υποστήριξη προς την ΕΕ μειώθηκε ραγδαία στην αρχή της κρίσης (2009-2013), αλλά άρχισε να ανακάμπτει σύντομα το 2014-15, όταν οι μακροοικονομικοί δείκτες βελτιώθηκαν και οι πολιτικές προσδοκίες για το επικείμενο τέλος της λιτότητας αυξήθηκαν. Η ταραχώδης περίοδος του καλοκαιριού του 2015, που περιλάμβανε χαμένες αποπληρωμές του ΔΝΤ, την εισαγωγή των capital controls στην Ελλάδα, τη λαϊκή απόρριψη της λιτότητας στο δημοψήφισμα του Ιουλίου και τη ριζική αλλαγή πλεύσης της ελληνικής κυβέρνησης με την υπογραφή τρίτου προγράμματος διάσωσης βάζοντας τέλος στις όποιες προσδοκίες για τον τερματισμό της λιτότητας, δημιούργησαν το υπόβαθρο ώστε να εκδηλωθεί η χαμηλότερη υποστήριξη για την ΕΕ μεταξύ της ελληνικής νεολαίας (Parker and Tsarouhas, 2018). Έκτοτε, τα επίπεδα υποστήριξης προς την ΕΕ βελτιώθηκαν, αν και δεν έχουν φτάσει ακόμη τα προ κρίσης επίπεδα και πιθανόν να παραμείνουν ασταθή

επηρεαζόμενα από πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις. Σε κάθε περίπτωση, οι διαφορές μεταξύ των γενεών στα επίπεδα υποστήριξης για την ΕΕ, που διαφάνηκαν στις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου και της διαΝΕΟσις, απαιτούν να διερευνήσουμε εάν οι στάσεις των κάτω και άνω των 35 ετών διαμορφώνονται από τους ίδιους ή διαφορετικούς παράγοντες. Αυτό είναι το αντικείμενο της επόμενης ενότητας.

3. Προσδιοριστικοί παράγοντες των στάσεων των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ

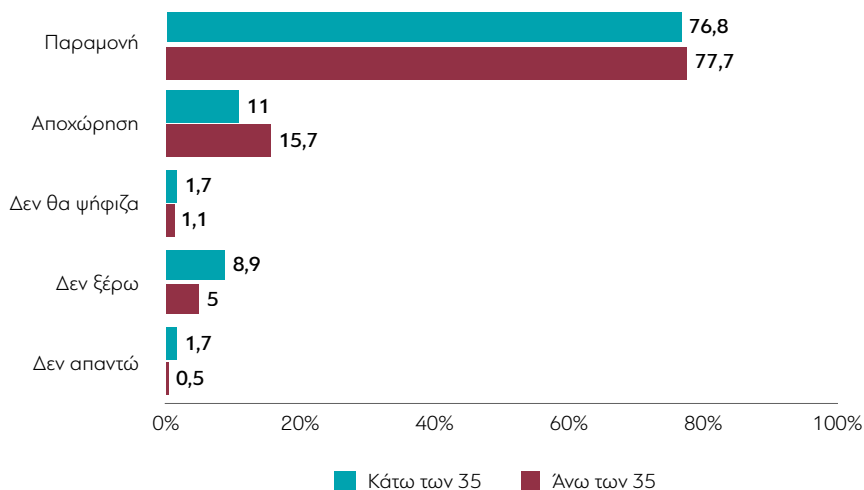
Στην ενότητα αυτή παρουσιάζουμε μια εξονυχιστική και καινοτόμα εκτίμηση των παραγόντων που επηρεάζουν τις στάσεις των πολιτών απέναντι στην ΕΕ και, συγκεκριμένα, τον βαθμό στον οποίο οι νέοι ενήλικες (18-35 ετών) επηρεάζονται από τους ίδιους παράγοντες με τους μεγαλύτερους (άνω των 35 ετών). Η ανάλυση βασίζεται σε πρωτογενή στοιχεία από τηλεφωνική έρευνα που διεξήχθη τον Οκτώβριο του 2019, μετά τις βουλευτικές εκλογές του Ιουλίου, αλλά πριν από την πανδημία της Covid-19.³ Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της στρωματοποιημένης δειγματοληψίας για τη δημιουργία ενός συνόλου δεδομένων με 1.003 έγκυρες απαντήσεις, αντιπροσωπευτική του ελληνικού ενήλικου πληθυσμού ως προς την ηλικία, το φύλο και την περιφερειακή κατανομή. Από αυτούς, 237 (24%) ήταν κάτω των 35 ετών αντιπροσωπεύοντας τη «νεαρή» ομάδα μας σε αυτή την ανάλυση, ενώ 734 συμμετέχοντες (76%) περιλήφθηκαν στη γηραιότερη ηλικιακή ομάδα, γεγονός που διευκολύνει τη σύγκριση μεταξύ των γενεών.

Το Γράφημα 10 παρουσιάζει τις στάσεις και των δύο ηλικιακών ομάδων σε σχέση με την υποστήριξη της παραμονής της Ελλάδας στην ΕΕ («εντός ή εκτός») και για περαιτέρω ευρωπαϊκή ενοποίηση («περισσότερο ή λιγότερο»), οι οποίες χρησιμεύουν ως οι δύο εξαρτημένες μεταβλητές σε μια σειρά στατιστικών αναλύσεων παλινδρόμησης. Η συντριπτική πλειοψηφία των νέων (77%) τάσσεται υπέρ της παραμονής της Ελλάδας στην ΕΕ, κάτι στο οποίο αντιτίθεται μόνο το 11%, με παρόμοια αποτελέσματα για όσους είναι άνω των 35. Ενώ τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν και αξιολογήθηκαν νωρίτερα δείχνουν ότι η υποστήριξη για την ΕΕ απέχει από τα προ κρίσης επίπεδα, όταν τίθεται το δίλημμα περί παραμονής ή όχι στην ΕΕ, οι Έλληνες δείχνουν ακλόνητα αφοσιωμένοι και υποστηρικτικοί στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Όσον αφορά τον ρυθμό της ευρωπαϊκής ενοποίησης, οι ερωτώμενοι εξέφρασαν διαφορετικές απόψεις, αλλά κατά μέσο όρο η υποστήριξη για περαιτέρω ενοποίηση είναι αξιοσημείωτα παρόμοια μεταξύ εκείνων κάτω των 35 ετών (μέσος όρος: 6,000 σε μία κλίμακα από 0 έως 10, όπου 0 = έχει ήδη προχωρήσει πάρα πολύ και 10 = πρέπει να προχωρήσει κι άλλο,) και εκείνων άνω των 35 ετών (μέσος όρος: 6,001).

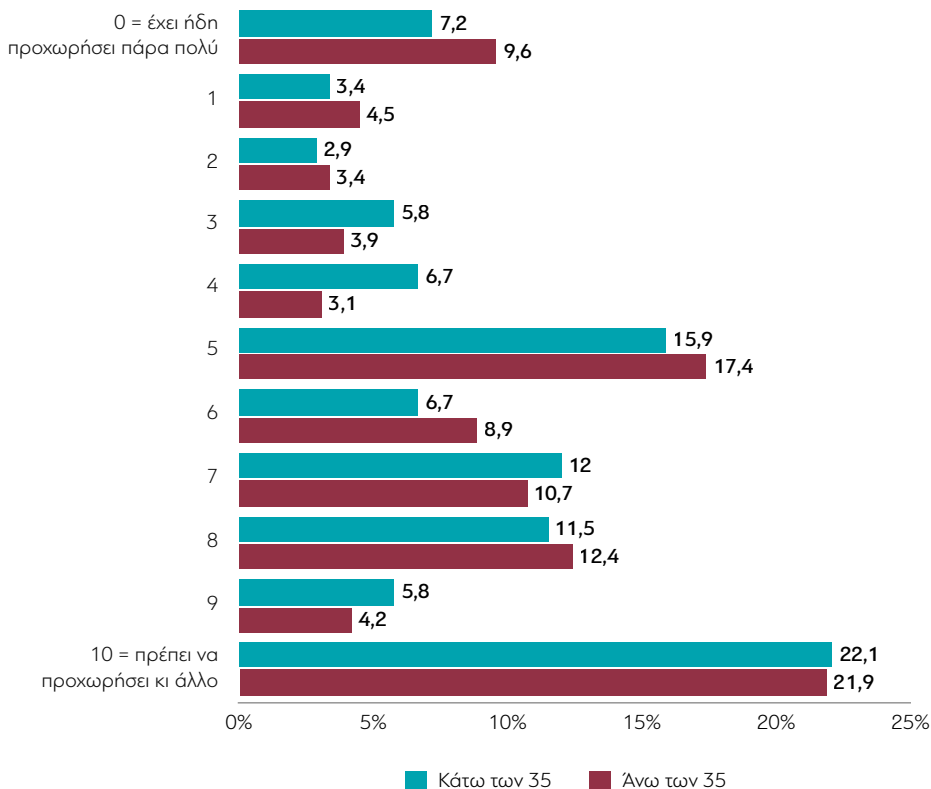
³ Η έρευνα διενεργήθηκε από την Kappa Research και το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από τη Βρετανική Ακαδημία με το Small Research Grant τον Σεπτέμβριο του 2019 και με κύριο ερευνητή τον Γιώργο Καρυώτη.

Γράφημα 10. Υποστήριξη του ελληνικού κοινού απέναντι στην ΕΕ (ανεξάρτητες μεταβλητές)

Αν γινόταν δημοψήφισμα για την παραμονή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τι θα ψηφίζατε;

Κάποιοι υποστηρίζουν ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα πρέπει να προχωρήσει κι άλλο. Άλλοι λένε ότι έχει ήδη προχωρήσει πάρα πολύ. Ποια είναι η γνώμη σας;

Για να διαφωτίσουμε τα κίνητρα που καθορίζουν τις στάσεις απέναντι στην ΕΕ και για τις δύο ηλικιακές ομάδες όπως αποτυπώνονται στις δύο εξαρτημένες μεταβλητές, εκτελέσαμε μια σειρά αναλύσεων παλινδρόμησης. Διερευνούμε την επεξηγηματική δύναμη των μοντέλων που θεματικά ομαδοποιούνται σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, ελέγχοντας ταυτόχρονα για το φύλο, την εκπαίδευση, την κατάσταση απασχόλησης και τον αστικό/αγροτικό τόπο διαμονής. Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται παρακάτω με τη μορφή γραφημάτων δείχνουν πόσο αλλάζει η εξαρτημένη μεταβλητή όταν αλλάζει η κάθε ανεξάρτητη σε ένα δεδομένο μοντέλο και αν η επίδραση αυτή είναι στατιστικά σημαντική σε διάστημα εμπιστοσύνης 95%. Ταυτόχρονα, ελέγχεται το ποσοστό διακύμανσης (R^2) για κάθε εξαρτημένη μεταβλητή. Υψηλότερες τιμές R^2 υποδεικνύουν ότι το στατιστικό μοντέλο εξηγεί σε μεγαλύτερο βαθμό τη διακύμανση της εξαρτημένης μεταβλητής.

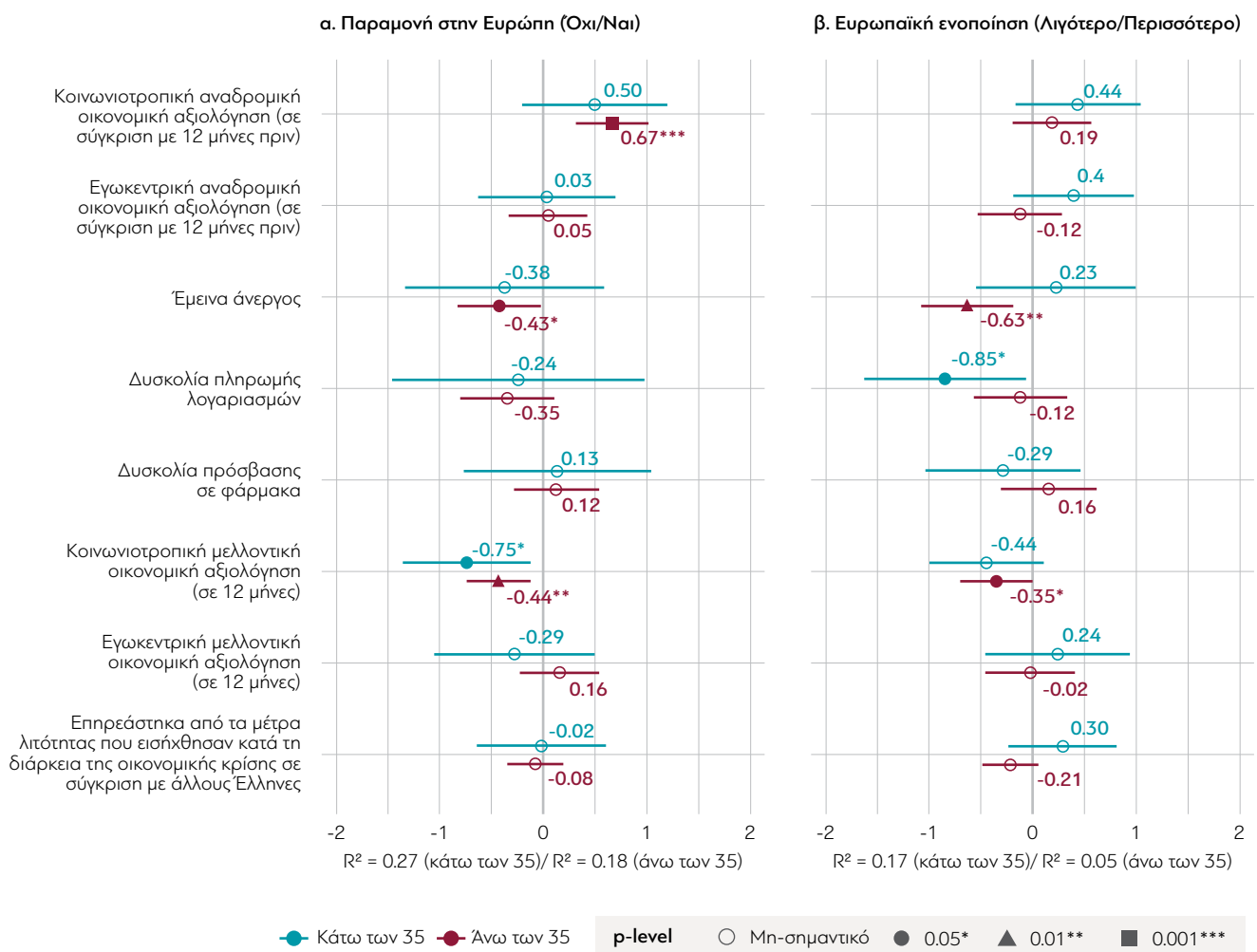
3.1. Οικονομικά κίνητρα για την υποστήριξη της ΕΕ

Στο πρώτο μοντέλο χρησιμοποιήθηκαν οικονομικές μεταβλητές ως προγνωστικοί δείκτες της υποστήριξης της ΕΕ. Η άνοδος του ευρωσκεπτικισμού κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης εντάσσεται στις οικονομικές ερμηνείες για τον βαθμό υποστήριξης προς την ΕΕ (Braun and Tausendpfund, 2014, Rudolph, 2003, Hobolt et al., 2013). Εξετάζοντας αντικειμενικές συνθήκες με συγκεντρωτικά δεδομένα σε εθνικό επίπεδο, αναδείχθηκε ότι περίοδοι εσωτερικής οικονομικής δυσπραγίας -υψηλή ανεργία και πληθωρισμός- μειώνουν την υποστήριξη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση (Anderson και Kaltenthaler, 1996), ενώ περίοδοι ευημερίας σε εθνικό επίπεδο την αυξάνουν (Anderson και Reichert, 1995, Hooghe and Marks, 2005, Verhaegen et al., 2014). Ωστόσο, τα ίδια ευρήματα δεν επιβεβαιώθηκαν από άλλες εμπειρικές μελέτες, δημιουργώντας αμφιβολίες για το κατά πόσο μπορούν να γενικευθούν (Anderson και Kaltenthaler, 1996, Eichenbert and Dalton, 2007, Armingeon and Ceka, 2013). Το συμπέρασμα που βγαίνει είναι ότι μάλλον οι «υποκειμενικές» παρά οι «αντικειμενικές» οικονομικές συνθήκες των ερωτηθέντων επηρεάζουν την προθυμία τους να υποστηρίξουν περισσότερο (ή λιγότερο) την ενοποίηση (Gabel and Whitten, 1997). Η κεντρική θέση είναι ότι οι άνθρωποι τείνουν να επιβραβεύουν ή να τιμωρούν έναν θεσμικό οργανισμό με βάση τις αξιολογήσεις τους για την οικονομική κατάσταση στη χώρα τους (κοινωνιοτροπική αξιολόγηση) ή τον εαυτό τους (εγωκεντρική αξιολόγηση), και σε σχέση με προηγούμενες (αναδρομική αξιολόγηση) ή μελλοντικές (προοπτική αξιολόγηση) εκτιμήσεις τους.

Στο πλαίσιο της κρίσης της Ευρωζώνης, υπάρχει πληθώρα ερευνών που βρίσκουν ισχυρές επιδράσεις των κοινωνιοτροπικών αξιολογήσεων για την εθνική οικονομία στις στάσεις απέναντι στην ΕΕ, τόσο αναδρομικές (π.χ. Tanasoiu and Colonescu, 2008, Gany και Tilley, 2009) όσο και προοπτικές (π.χ. Boomgaarden et al., 2011). Ορισμένες μελέτες δείχνουν επίσης ότι τα άτομα που είναι ικανοποιημένα και αισιόδοξα για την προσωπική τους οικονομική κατάσταση είναι επίσης πιο διατεθειμένα να υποστηρίξουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

(Anderson, 1998, Hooghe and Marks, 2005, Armingeon and Ceka 2013, Braun and Tausendpfund, 2014). Αυτό που παραμένει ασαφές είναι εάν οι άνθρωποι μπορούν να αποκρυπτογραφήσουν τον αντίκτυπο της ΕΕ στην ατομική τους ζωή ή αν εξακολουθούν να σκέφτονται την εθνική οικονομία όταν αξιολογούν την οικονομική επίδραση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο νοικοκυριό τους (Loveless and Rohrschneider, 2008). Ένας τρόπος επικέντρωσης στις επιμέρους μικροεπιπτώσεις είναι μέσω της εστίασης στην οικονομική ευαλωτότητα. Μελέτες έχουν δείξει ότι η υποκειμενική ανησυχία σχετικά με την ικανότητα εύρεσης ή διατήρησης εργασίας και την κάλυψη βασικών αναγκών, όπως η πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, μπορεί να έχει πολύ πιο αρνητική επίδραση στις στάσεις απέναντι στην ΕΕ από τα επίπεδα της αντικειμενικής ή σχετικής αποστέρησης (Gabel, 1998b, Gary and Tilley, 2009).

Γράφημα 11. Οικονομικά κίνητρα (ή οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες) των στάσεων απέναντι στην ΕΕ

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Είμαστε σε θέση να δοκιμάσουμε όλα τα παραπάνω στην περίπτωση της Ελλάδας. Τα αποτελέσματα του πρώτου μοντέλου, που συγκρίνουν τους οικονομικούς παράγοντες στις ηλικίες άνω και κάτω των 35 ετών, απεικονίζονται στο Γράφημα 11. Στο ερώτημα αν θα ψήφιζαν σε δημοψήφισμα για την παραμονή ή την αποχώρηση της χώρας από την ΕΕ (στήλη α), οι κοινωνιοτροπικές αξιολογήσεις, τόσο για το παρελθόν όσο και για το μέλλον της εθνικής οικονομίας φαίνεται να έχουν μεγαλύτερη επιρροή από τις εγωκεντρικές αξιολογήσεις σχετικά με τις προσωπικές οικονομικές συνθήκες του καθενός. Παρά το γεγονός ότι βίωσαν μία δεκαετία οικονομικής υποχώρησης, οι Έλληνες διαμορφώνουν τη στάση τους απέναντι στην ιδιότητα του μέλους της ΕΕ με βάση αυτό που πιστεύουν ότι είναι καλύτερο για τη χώρα τους και όχι με βάση τις δικές τους αντικειμενικές, εκτιμώμενες ή σχετικές οικονομικές συνθήκες. Όσο πιο αισιόδοξη είναι η ελληνική νεολαία για την πορεία της εθνικής οικονομίας, τόσο ισχυρότερη είναι η υποστήριξή της για την παραμονή της Ελλάδας στην ΕΕ, ενώ όπου εμφανίζεται η αντίληψη ότι τα πράγματα πηγαίνουν στραβά για τη χώρα, αυτό αποτελεί ισχυρό προγνωστικό δείκτη για ψήφο υπέρ της εξόδου από την ΕΕ (Grexit). Οι υπόλοιπες μεταβλητές αντικειμενικής αποστέρησης -η δυσκολία πληρωμής λογαριασμών, η αδυναμία εξασφάλισης φαρμάκων- και σχετικής οικονομικής αποστέρησης -οι συνέπειες της κρίσης σε σύγκριση με άλλους Έλληνες- δεν είναι στατιστικά σημαντικές και, άρα, δεν επηρεάζουν την επιθυμία των πολιτών να παραμείνουν στην ΕΕ.

Οι κοινωνιοτροπικές οικονομικές αξιολογήσεις επηρεάζουν επίσης τις στάσεις για τον ρυθμό της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (στήλη β), ωστόσο, μόνο για τα άτομα άνω των 35 ετών. Σε αυτό το ζήτημα, οι αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες στη ζωή κάποιου είναι πιο σημαντικές από τις υποκειμενικές αξιολογήσεις και αντιλήψεις. Ο μόνος στατιστικά σημαντικός προγνωστικός δείκτης στάσεων για τη νεολαία είναι κατά πόσο δυσκολεύτηκε να πληρώσει λογαριασμούς. Οι νέοι που αντιμετωπίζουν οικονομική αδυναμία είναι πιο πιθανό να αντιταχθούν στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και πιστεύουν ότι έχει προχωρήσει πάρα πολύ. Για τους άνω των 35 ετών, όσοι έχασαν τη δουλειά τους κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης είναι πιο πιθανό να αντιταχθούν τόσο στη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ όσο και στην περαιτέρω ευρωπαϊκή ενοποίηση.

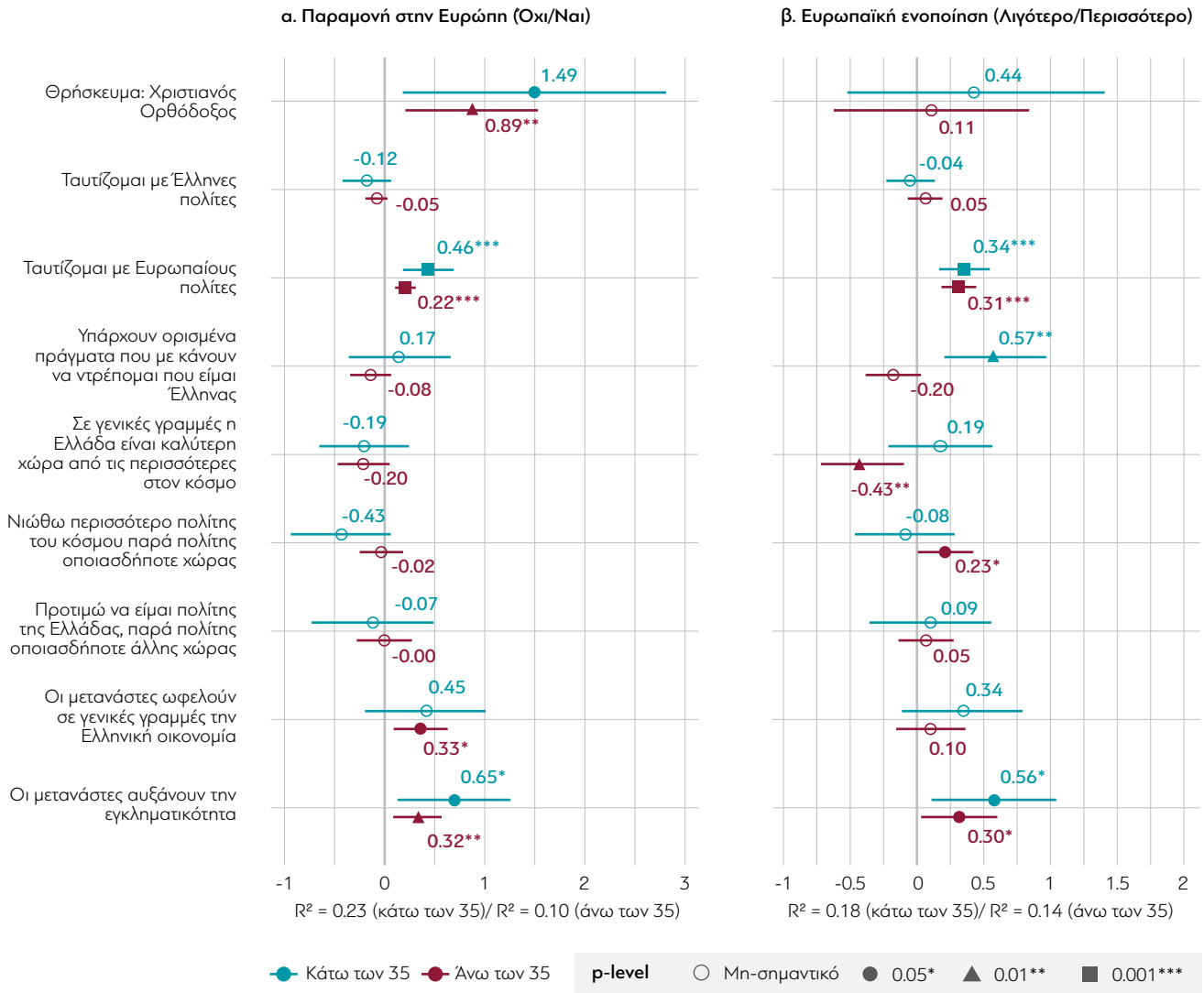
3.2 Εθνική ταυτότητα και στάσεις απέναντι στην ΕΕ

Τα καθαρά οικονομικά μοντέλα είναι πιθανό να υπερεκτιμούν τις άμεσες οικονομικές επιπτώσεις στις στάσεις των πολιτών, δεδομένου ότι λειτουργούν μέσω της κυβέρνησης και της υποστήριξης του συστήματος (Anderson, 1998, Loveless and Rohrschneider, 2008). Δεν μπορούν επίσης να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους η υποστήριξη για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, σε ορισμένες χώρες αυξήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης (Ioannou et al., 2015), γεγονός που δείχνει ότι τα οικονομικά επιχειρήματα

από μόνα τους δεν επαρκούν. Συμπληρωματικά, ένας αριθμός κοινωνικο-πολιτικών και ταυτοτικών μεταβλητών έχουν αναδειχθεί ως προγνωστικοί δείκτες των στάσεων απέναντι στην ΕΕ, με διαχρονικά μεγαλύτερη εξηγητική δύναμη σε σύγκριση με τα οικονομικά μοντέλα (Hooghe and Marks, 2009).

Μια από τις πιο επίμονες ενστάσεις απέναντι στο ευρωπαϊκό εγχείρημα υπήρξε η ιδέα ότι δημιουργεί μια εγγενή «ένταση μεταξύ της ταχείας αλλαγής στο δικαιοδοτικό επίπεδο και των σχετικά σταθερών ταυτοτήτων» (Hooghe and Marks, 2009). Πράγματι, πολλές μελέτες επιβεβαιώνουν τη σημασία των αποκλειστικών ταυτοτικών μεταβλητών ως βασικού μοχλού αντίθεσης στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Οι τελευταίες συμπεριλαμβάνουν συναισθήματα αποκλειστικής εθνικής ταυτότητας και προσκόλλησης (Carey, 2002, Hooghe and Marks, 2005), καθώς και ανησυχίες για την πολιτιστική διάβρωση (McLaren, 2002, Lubbers, 2008, Brinegar and Jolly, 2005) και την απώλεια της (εθνικής) γλώσσας (Carey, 2002), στοιχεία που λειτουργούν ως προγνωστικοί δείκτες αρνητικών στάσεων απέναντι στην ΕΕ. Από την άλλη πλευρά, η θετική πρόσδεση στην ΕΕ (Carey, 2002) και στην πολυπολιτισμικότητα (Hooghe and Marks, 2005) έχουν συνδεθεί με υψηλότερα επίπεδα υποστήριξης. Συγκεκριμένα, οι αντι-μεταναστευτικές συμπεριφορές έχουν συνδεθεί με τη διατήρηση της εσωτερικής (εθνικής) ταυτότητας και έχουν προσδιοριστεί ως ένας βασικός λόγος για την ψήφο του Brexit στο Ηνωμένο Βασίλειο (Hobolt, 2016, Goodwin and Milazzo, 2017). Αυτό μπορεί να ισχύει και στην περίπτωση της Ελλάδας, η οποία το 2015 ταυτόχρονα με την οικονομική και πολιτική κρίση, έπρεπε επίσης να σηκώσει ένα δυσανάλογο βάρος που αφορούσε στη διαχείριση της εισροής περισσότερων του ενός εκατομμυρίου προσφύγων και/ή μεταναστών, που χρησιμοποίησαν την Ελλάδα προκειμένου να εισέλθουν στην ΕΕ (Rori, 2021). Συνολικά, όσο περισσότερο γίνονται αντιληπτά τα μέλη των εξω-ομάδων (όπως οι μετανάστες) ως απειλή για τη συνοχή και την «καθαρή» ταυτότητα της εσω-ομάδας, τόσο λιγότερο πιθανή είναι η υποστήριξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Tillman, 2013). Η ανάλυση που διεξάγουμε επιτρέπει να διερευνηθεί ο βαθμός στον οποίο ο εθνικισμός και η εθνική ή θρησκευτική ταυτότητα διαμορφώνουν τις στάσεις του ελληνικού κοινού.

Γράφημα 12. Εθνικισμός και αυτο-προσδιορισμός ταυτότητας

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Τα αποτελέσματα του δεύτερου μοντέλου μας εμφανίζονται στο Γράφημα 12. Όπως αναμενόταν, ο ισχυρότερος προγνωστικός δείκτης υποστήριξης για το σύνολο του δείγματος είναι η ταύτιση με τους πολίτες της ΕΕ και για τις δύο εξαρτημένες μεταβλητές. Όσο περισσότερο κάποιος ταυτίζεται με τον Ευρωπαίο πολίτη, τόσο πιο πιθανό είναι να υποστηρίξει την παραμονή στην ΕΕ και την περαιτέρω ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Το πιο εντυπωσιακό εύρημα είναι η απουσία στοιχείων εθνικιστικής ταύτισης μεταξύ των νέων στην Ελλάδα που θα μπορούσαν να πυροδοτήσουν την αποχώρηση της χώρας τους από την ΕΕ, όπως συνέβη για παράδειγμα στη Βρετανία στο δημοψήφισμα για το Brexit τον Ιούνιο του 2016 (Goodwin and Milazzo, 2017). Καμία από τις σχετικές μεταβλητές στο μοντέλο μας -ταύτιση

με τους Έλληνες πολίτες, αίσθημα εθνικής ντροπής ή υπερηφάνειας- δεν επηρεάζει τη λαϊκή υποστήριξη για την ΕΕ. Ακόμα πιο αξιοσημείωτο είναι ότι η θρησκευτική ταυτότητα -το να δηλώνει κανείς Χριστιανός Ορθόδοξος- προβλέπει θετική στάση για το ανήκειν στην ΕΕ. Αν και φαινομενικά φαίνεται παράδοξο ένα ισχυρό στοιχείο ελληνικής ταυτότητας να δημιουργεί ταυτίσεις με το ευρωπαϊκό εγχείρημα, η πολιτισμική εγγύτητα -εν προκειμένω παράγεται από το κοινό θρήσκευμα στην Ευρώπη- είναι ένας από τους πλέον «καλούς αγωγούς» διάχυσης στάσεων, αντιλήψεων, προτύπων για μια σειρά πεδίων συμπεριφοράς, μεταξύ των οποίων και η πολιτική (Roumanias, Rori, Georgiadou, Revised & Resubmitted).

Επιπλέον, σε αντίθεση με τη Μεγάλη Βρετανία όπου οι αντι-μεταναστευτικές στάσεις ενίσχυσαν το Brexit (Hobolt, 2016, Goodwin and Milazzo, 2017), εκείνοι που βλέπουν τη μετανάστευση ως απειλή για την εγκληματικότητα στην Ελλάδα είναι περισσότερο και όχι λιγότερο θετικά διακείμενοι, τόσο στη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ όσο και στη βαθύτερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Αυτά τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι οι περισσότεροι Έλληνες, νέοι και μεγαλύτερης ηλικίας, δεν βλέπουν την ελληνική ταυτότητα και τις ταυτότητες της ΕΕ ως αντιθετικές ή ανταγωνιστικές μεταξύ τους. Είναι μάλιστα πιθανόν να αναζητήσουν υποστήριξη από την ΕΕ για την αντιμετώπιση των διάφορων προκλήσεων που αντιμετωπίζουν, όπως για παράδειγμα η μετανάστευση.

Εκεί που η εικόνα αποκλίνει σαφέστερα μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων είναι σε σχέση με τον ρυθμό της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στοιχεία εθνικισμού φαίνεται να επηρεάζουν τη στάση των μεγαλύτερων σε ηλικία απέναντι στην ΕΕ αλλά όχι της νεολαίας. Ερωτώμενοι άνω των 35 ετών που πιστεύουν ότι η Ελλάδα είναι γενικά καλύτερη χώρα από τις περισσότερες χώρες του κόσμου, είναι στατιστικά πιο πιθανό να αντιταχθούν στην περαιτέρω ενοποίηση και μελλοντική ομοσπονδοποίηση της Ευρώπης. Αντίθετα, η εθνική υπερηφάνεια δεν επηρεάζει τη στάση των νέων Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ. Ωστόσο, η εθνική ντροπή φαίνεται να την επηρεάζει θετικά: όσοι κάτω των 35 ετών πιστεύουν ότι υπάρχουν πράγματα που τους κάνουν να ντρέπονται για το γεγονός ότι είναι Έλληνες είναι στατιστικά πιο πιθανό να υποστηρίξουν έναν επιταχυνόμενο ρυθμό ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

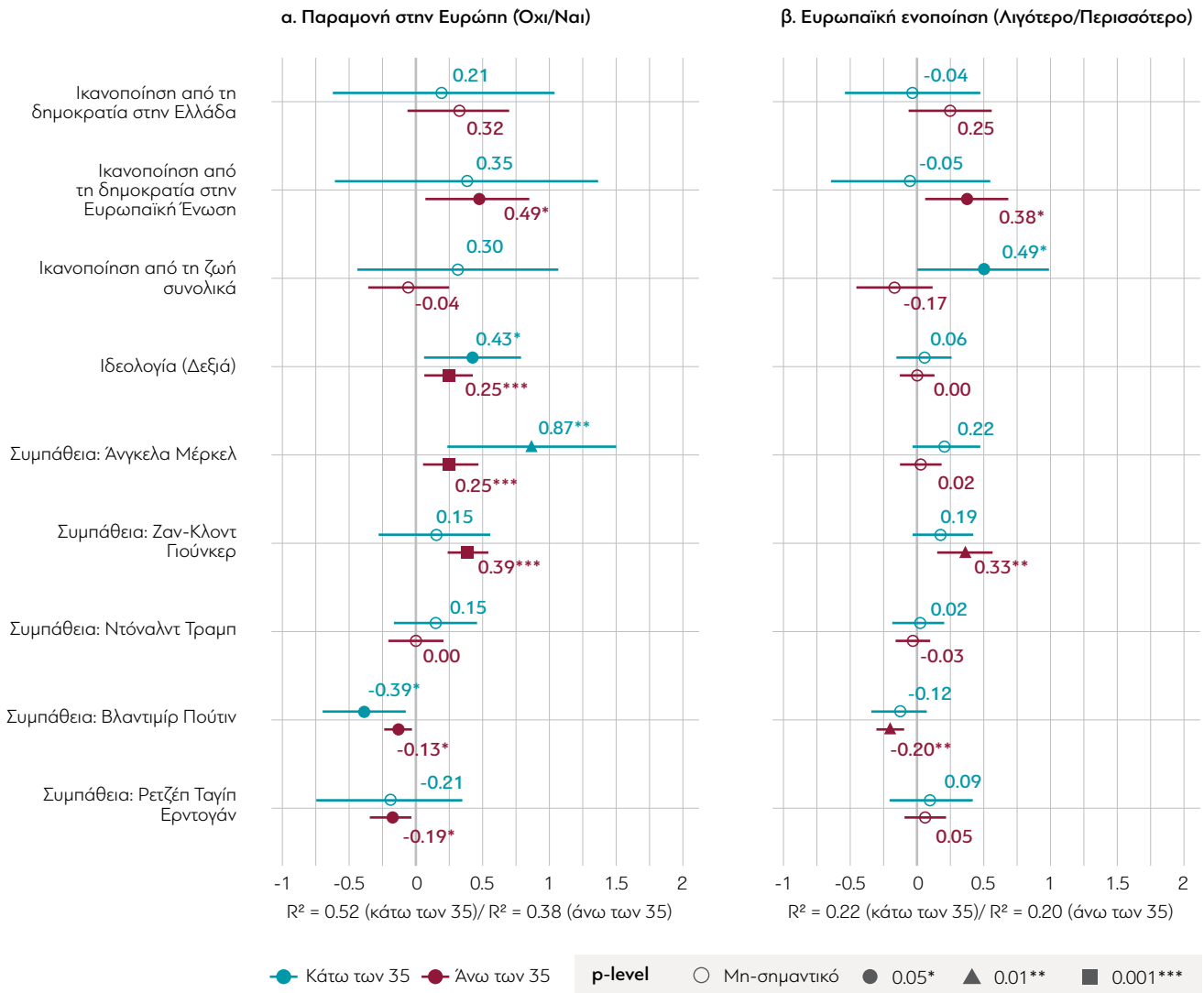
Η μόνη ταυτοτική μεταβλητή που δυνητικά απομακρύνει την ελληνική νεολαία από την ΕΕ δεν προέρχεται από τα κάτω, δηλαδή τη χώρα καταγωγής, αλλά από τα πάνω, δηλαδή από εκείνους που προσδιορίζονται ως «πολίτες του κόσμου», για τους οποίους φαίνεται πιο πιθανό να αντιταχθούν στην παραμονή της χώρας στην ΕΕ (στατιστικά σημαντικό αποτέλεσμα στο 0,90, αλλά λίγο κάτω από το διάστημα εμπιστοσύνης στο 0,95). Τα άτομα άνω των 35 φαίνεται να ερμηνεύουν αυτό τον όρο πιο στενά: για αυτούς, η ταύτιση με την έννοια του παγκόσμιου πολίτη λειτουργεί ως προγνωστικός δείκτης υποστήριξης για βαθύτερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, όχι κάποιας άλλης αφηρημένης μορφής παγκόσμιας οργάνωσης.

3.3. Πολιτικές αξίες και στάσεις απέναντι στην ΕΕ

Εκτός από την εθνική ταυτότητα, μια σειρά κοινωνικοπολιτικών μεταβλητών έχει αποδειχθεί ότι επηρεάζει τις στάσεις του κοινού απέναντι στην ΕΕ. Άτομα που έχουν μεγαλύτερη κατανόηση για το πώς λειτουργεί και τι κάνει η ΕΕ, είναι γενικά πιο πιθανό να υποστηρίξουν την ενοποίηση (Armingeon and Ceka, 2013, Braun and Tausendpfund, 2014). Υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης και ικανοποίησης από τη δημοκρατία στην ΕΕ προβλέπουν επίσης ισχυρή υποστήριξη για την ευρωπαϊκή ενοποίηση (Sanchez-Cuenca, 2000). Η υψηλή εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και η ικανοποίηση από τη δημοκρατία και τη ζωή σε εθνικό επίπεδο συνδέονται ακόμα με την υποστήριξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Serricchio et al., 2013, Armingeon and Ceka, 2013), όμως αυτό εξαρτάται από το εκάστοτε εθνικό πλαίσιο (Tanasoiu and Colonescu, 2008). Η αριστερή ιδεολογία έχει αποδειχθεί ότι σχετίζεται με την αντίθεση προς την ΕΕ με μεγαλύτερη συνέπεια, ίσως ως μια μορφή απόρριψης των πολιτικών της για την ελεύθερη αγορά, οι οποίες, όπως υποστηρίζουν συνήθως τα αριστερά κόμματα, προκαλούν κοινωνικές ανισότητες και άνιση κατανομή του πλούτου (Franklin et al., 1994, McLaren, 2002, Armingeon and Ceka, 2013).

Ωστόσο, η εσωτερική πολιτική και ο κομματικός ανταγωνισμός μετριάξει τις επιπτώσεις της ιδεολογίας στην υποστήριξη της ΕΕ, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις εξαφανίζονται (Brinegar and Jolly, 2005, Hooghe and Marks, 2008). Κάτι τέτοιο συνάδει με την υπόθεση του Anderson (1998: 591) σύμφωνα με την οποία «επειδή οι πολίτες δεν διαθέτουν σημαντικές πληροφορίες για τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καταφεύγουν σε τρίτους δρώντες που προέρχονται από την εγχώρια πολιτική πραγματικότητα για να κατανοήσουν και να σχηματίσουν απόψεις σχετικά με αυτήν». Όπως και με τις οικονομικές αξιολογήσεις, οι αντιλήψεις του κοινού για το πόσο καλά λειτουργεί η ΕΕ μπορούν να καθοδηγηθούν όχι μόνο από αντικειμενικούς παράγοντες αλλά και από υποκειμενικές διαπιστώσεις, οι οποίες επηρεάζονται από τον πολωμένο πολιτικό λόγο διακεκριμένων δημόσιων προσώπων, εντός και εκτός Ευρώπης. Στο τρίτο μοντέλο διερευνούμε το ζήτημα αυτό, εξετάζοντας, μεταξύ άλλων, τον βαθμό στον οποίο οι στάσεις των Ελλήνων για την ΕΕ επηρεάζονται από το επίπεδο συμπάθειας ή αντιπάθειας απέναντι σε σημαντικούς διεθνείς ηγέτες. Τα αποτελέσματα του συγκεκριμένου μοντέλου παρουσιάζονται στο Γράφημα 13.

Γράφημα 13. Ιδεολογικά κίνητρα και πολιτική τοποθέτηση

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Τα αποτελέσματα αποκαλύπτουν ότι το ελληνικό κοινό δεν επηρεάζεται μόνο από την εγχώρια πολιτική σκηνή, αλλά και από τα μηνύματα που λαμβάνει για την ΕΕ από εξέχοντες διεθνείς ηγέτες, γεγονός που αναδεικνύει πως οι στάσεις των ευρωπαίων πολιτών απέναντι στην ΕΕ συν-διαμορφώνονται από εγχώριους και εξωτερικούς παράγοντες. Έτσι, οι νέοι που συμπαθούν την Άνγκελα Μέρκελ υποστηρίζουν την παραμονή στην ΕΕ, ενώ εκείνοι που συμπαθούν τον Βλαντιμίρ Πούτιν επιθυμούν την έξοδο από αυτήν.

Για τους άνω των 35 ετών, η συμπάθεια προς το πρόσωπο του Ζαν-Κλοντ Γιούνκερ, του τέως επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, έχει επίσης πολύ ισχυρό αντίκτυπο στη διαμόρφωση μιας στάσης υποστηρικτικής απέναντι στην ΕΕ, κάτι που πιθανώς αντικατοπτρίζει τη μεγαλύτερη κατανόσή τους

για τον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ, σε σύγκριση με τη νεότερη ηλικιακή ομάδα ή/και την αναγνώριση μιας θετικής στάσης του εν λόγω ηγέτη έναντι της Ελλάδας και της διαχείρισης της κρίσης της. Όσοι συμπαθούν τον Πούτιν είναι στατιστικά λιγότερο πιθανό να υποστηρίξουν τόσο την παραμονή στην ΕΕ όσο και τη βαθύτερη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενώ όσοι συμπαθούν τον Ερντογάν τίθενται κατά της παραμονής στην ΕΕ.

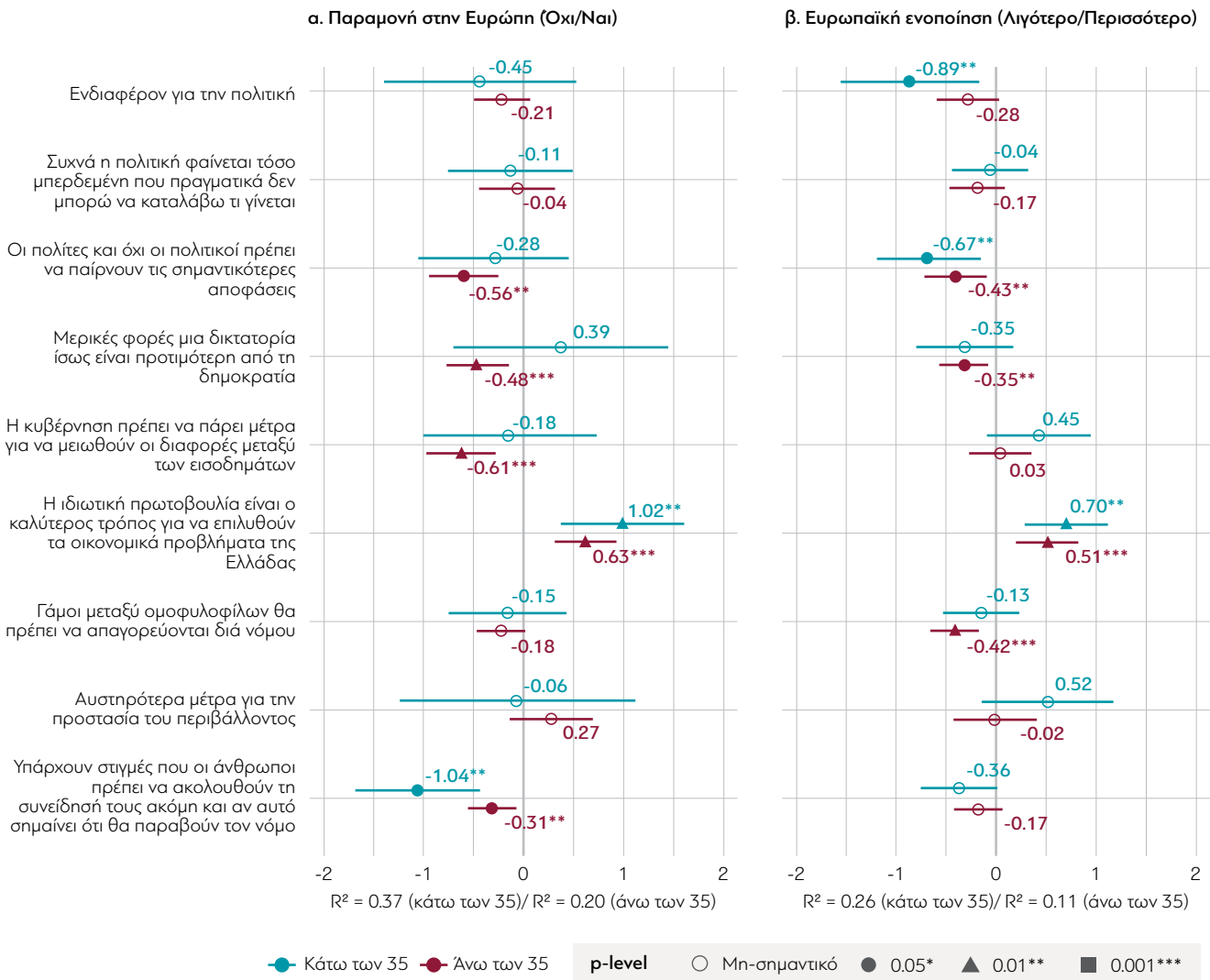
Να σημειωθεί ότι περαιτέρω έρευνα απαιτείται σχετικά με τη φορά της αιτιότητας, προκειμένου να υποστηριχθεί εάν η στάση έναντι της ΕΕ επηρεάζει ή επηρεάζεται από διεθνείς ηγέτες ή, ακόμα, εάν κάποιος τρίτος παράγοντας –όπως η αντίληψη για το έθνος-κράτος, κάποιο διεθνές γεγονός όπως η τρομοκρατία ή ο πόλεμος, παράγοντες ευρύτερου πλαισίου όπως η μετανάστευση, η ανεργία, ο εξευρωπαϊσμός– φέρνει κοντά ή μακριά τους πολίτες από την ΕΕ και τους ηγέτες μαζί. Παρόλα αυτά, οι συσχετίσεις που εδώ διαφαίνονται για την Ελλάδα συμβαδίζουν με πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία για τις διεθνικές επιρροές της πολιτικής προσφοράς και ζήτησης στην εγχώρια ζήτηση. Οι εκλογικές επιτυχίες (Minus, Deutschmann, and Delhey, 2019) και αποτυχίες (Turnbull-Dugarte and Rama, 2021) ξένων ηγετών διακρίνονται στο εσωτερικό μιας χώρας, επηρεάζοντας τις στάσεις των ψηφοφόρων. Οι επιδράσεις είναι, δε, μεγαλύτερες όταν πρόκειται για ηγέτες υψηλής ορατότητας (Böhmeit, Ezrow, Lehrer, Schleiter, and Ward, 2017). Εκλογικά αποτελέσματα σε τρίτες χώρες λειτουργούν ως σήματα για ψηφοφόρους σε άλλες χώρες, επηρεάζοντας τη γνώμη και τη συμπεριφορά τους σε πολιτικά ζητήματα (Malet, 2021). Σε ένα στενά διασυνδεδεμένο πολιτικά και κοινωνικά παγκόσμιο περιβάλλον, οι ψηφοφόροι της άκρας δεξιάς επηρεάζονται από ξένα ακροδεξιά κόμματα και ηγέτες που θέτουν διεθνικούς και ευρωπαϊκούς στόχους (McDonnell and Werner, 2019). Δημοφιλείς ηγέτες με κοινό πέρα του εθνικού τους ακροατηρίου μπορούν να αυξήσουν ή να μειώσουν τους φόβους για την ευρωπαϊκή ενοποίηση και την παγκοσμιοποίηση.

Σωρευτικά και ενώ η φορά της αιτιότητας μένει να αποδειχθεί, όλα τα παραπάνω αποκαλύπτουν την πολυπλοκότητα των παραγόντων που διαμορφώνουν την υποστήριξη απέναντι στην ΕΕ, ενώ επιπλέον οι παράγοντες αυτοί καταδεικνύουν την ξεχωριστή δυναμική μεταξύ των γενεών στον ελληνικό πληθυσμό.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο εύρημα στο Γράφημα 13 αφορά στο ότι, σε αντίθεση με τους άνω των 35 ετών, οι νέοι δεν επηρεάζονται από την ικανοποίηση από τη δημοκρατία στην ΕΕ ή στην Ελλάδα, αλλά από τον βαθμό ικανοποίησης από την προσωπική ζωή τους στο σύνολό της. Όσο πιο ικανοποιημένοι είναι οι νέοι, τόσο περισσότερο πιθανό είναι να υποστηρίξουν τη βαθύτερη ενοποίηση της ΕΕ. Τούτο μπορεί να συνιστά ένα κρίσιμο σημείο. Για να το θέσουμε πιο ευθέως, ένας τρόπος για την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην Ελλάδα είναι η επένδυση στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των νέων με αυτό τον τρόπο.

Μικρότερη έκπληξη προκαλεί το εύρημα ότι η αριστερή ιδεολογία συνιστά αρνητικό προγνωστικό δείκτη υποστήριξης της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ και για τις δύο ηλικιακές ομάδες, ενώ η δεξιά ιδεολογία συνιστά έναν θετικό προγνωστικό δείκτη, καθώς τα κόμματα της δεξιάς στην Ελλάδα διατήρησαν ένα σταθερά φιλοευρωπαϊκό πλαίσιο καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας. Ωστόσο, η ιδεολογία δεν έχει καμία επίδραση στη δεύτερη εξαρτημένη μεταβλητή για περαιτέρω ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Γράφημα 14. Κοινωνικές και πολιτικές αξίες

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Η επίδραση των ιδεολογικών εκτιμήσεων επιβεβαιώνεται στο Γράφημα 14, το οποίο παρουσιάζει τα αποτελέσματα ενός μοντέλου που βασίζεται σε ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικοπολιτικών αξιών. Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να

υπογραμμιστεί ότι ένας από τους ισχυρότερους προγνωστικούς παράγοντες της λαϊκής υποστήριξης τόσο της ιδιότητας μέλους στην ΕΕ όσο και της περαιτέρω ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι η υποστήριξη της ιδιωτικής επιχείρησης, ως κλειδί για την υπέρβαση των οικονομικών δυσκολιών. Ως εκ τούτου, δεν είναι η διόγκωση του δημόσιου τομέα ή η συγκέντρωση της εξουσίας στο κράτος ή την ΕΕ, αλλά η παροχή ευκαιριών για επιχειρηματικότητα και ανάπτυξη, που ενδείκνυται προκειμένου να ενισχυθεί η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας, τόσο για τους νέους όσο και για τους μεγαλύτερους πολίτες. Η μείωση των ανισοτήτων μέσω της ελεύθερης αγοράς θα μπορούσε να έχει παρόμοιο αποτέλεσμα, δεδομένου ότι οι ανισότητες επηρεάζουν αρνητικά τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ για τα άτομα ηλικίας άνω των 35 ετών.

Η έντονη απόρριψη των συγκεντρωτικών και χωρίς λογοδοσία πολιτικών δομών αντικατοπτρίζεται επίσης σε δύο άλλες μεταβλητές. Έλληνες όλων των ηλικιών, που πιστεύουν ότι «οι πολίτες, και όχι οι πολιτικοί πρέπει να παίρνουν τις πιο σημαντικές αποφάσεις» είναι πολύ λιγότερο πιθανό να υποστηρίξουν μια περαιτέρω ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ίσως αυτό να απηχεί το μήνυμα των διαδηλωτών των «αγανακτισμένων», καθώς όσο μεγαλύτερη είναι η λαϊκή υποστήριξη των νέων για την άμεση δημοκρατία, τόσο περισσότερο αντιτίθενται στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και στην παραμονή στην ΕΕ. Ομοίως, εκείνοι που πιστεύουν ότι «υπάρχουν στιγμές που οι άνθρωποι πρέπει να ακολουθούν τη συνείδησή τους ακόμα και αν αυτό σημαίνει ότι θα παραβούν τον νόμο», μία μεταβλητή που χρησιμοποιείται συνήθως ως δείκτης αντι-αυταρχισμού, είναι πολύ πιο πιθανό να ψηφίσουν υπέρ της εξόδου της χώρας από την ΕΕ (Grexit) σε ένα μελλοντικό δημοψήφισμα. Επομένως, μια σημαντική απειλή για το μέλλον της ΕΕ θα μπορούσε να προέλθει εκ των έσω, εάν δηλαδή η ΕΕ υιοθετήσει ή επικοινωνήσει πολιτικές που το ευρύ κοινό, ειδικά οι νέοι, θεωρήσουν ότι είναι αυταρχικές ή μη νομιμοποιημένες.

Ένας άλλος τομέας που προσέλκυσε πρόσφατα την προσοχή αφορά στις προοδευτικές αξίες. Οι Lauterbach και De Vries (2020) υπέθεσαν ότι οι νέοι τείνουν, μάλλον, προς μια θετικότερη στάση προς την ΕΕ επειδή κατέχουν δυσανάλογα υψηλά επίπεδα μετα-υλιστικών αξιών και ενδιαφέροντος για το κοινό καλό. Τα αποτελέσματα της μελέτης μας υποδηλώνουν πως μολονότι η ελληνική νεολαία έχει πιο προοδευτικές αξίες σε ορισμένα ζητήματα –όπως ο γάμος μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου και οι περιβαλλοντικές πολιτικές– και εκτιμούν ότι η ΕΕ έπαιξε θετικό ρόλο σε αυτούς τους τομείς, όπως σημειώθηκε νωρίτερα, οι αξίες αυτές δεν φαίνεται να έχουν καμία επίδραση στις στάσεις τους απέναντι στην ΕΕ. Για τους άνω των 35 ετών, ωστόσο, η απόρριψη του γάμου των ομοφυλοφίλων αποτελεί έναν ισχυρό προγνωστικό δείκτη για να ανταχθούν και στην περαιτέρω ενοποίηση της ΕΕ. Το συμπέρασμα είναι ότι οι συντηρητικές κοινωνικές αξίες εξακολουθούν να έχουν αντίκτυπο στις συμπεριφορές των Ελλήνων άνω των 35 ετών, το ίδιο δε και οι φιλο-δικτατορικές συμπεριφορές, επηρεάζοντας αρνητικά την παραμονή της χώρας στην ΕΕ και την περαιτέρω ενοποίηση.

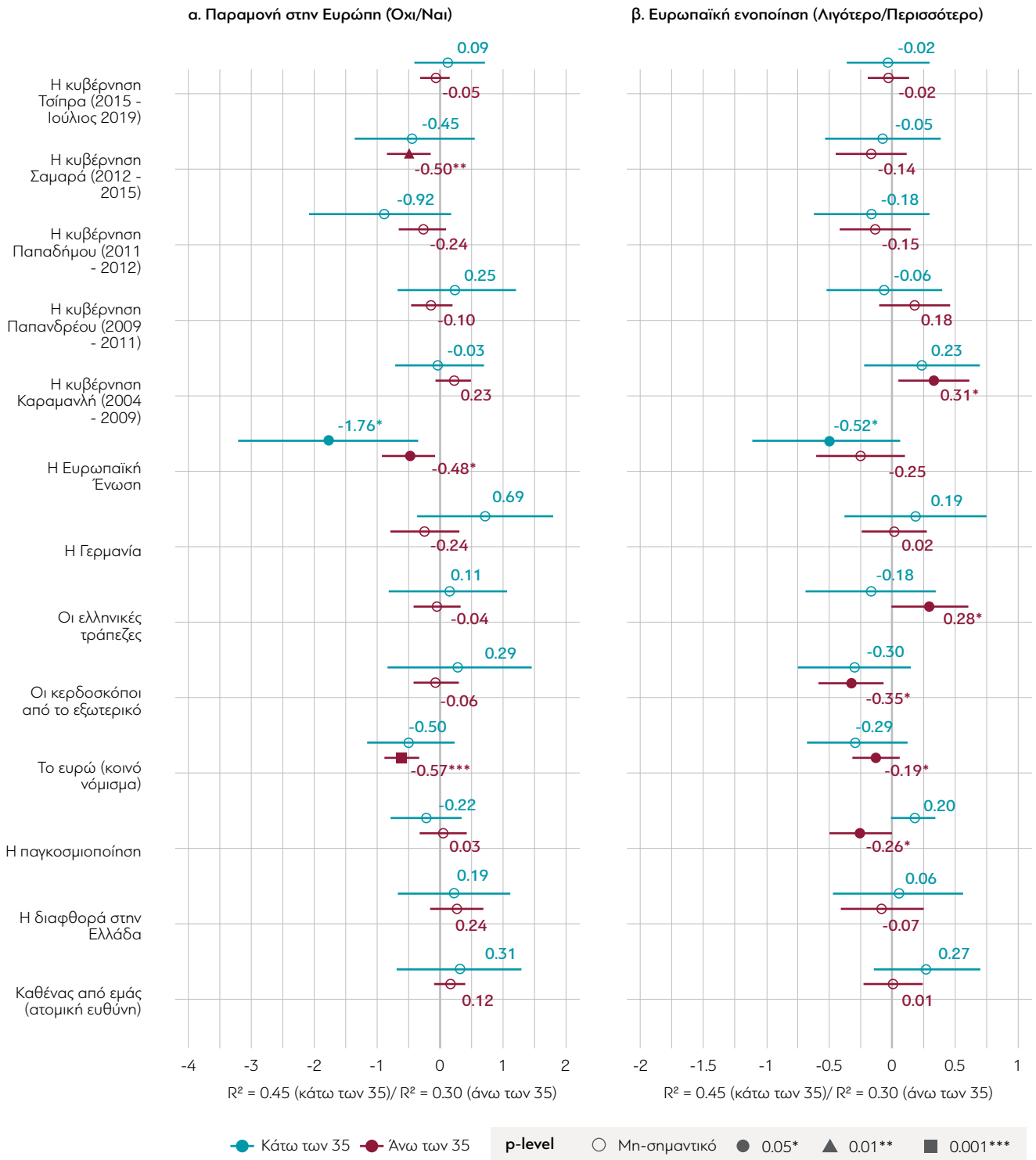
Τέλος, εκπλήσσει το γεγονός ότι οι νέοι Έλληνες που ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι λιγότερο πιθανό να υποστηρίξουν την περαιτέρω ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η βιβλιογραφία (Janssen, 1991) συχνά (αλλά όχι πάντα: Gabel, 1998, McLaren, 2002) βρίσκει μια θετική συσχέτιση ανάμεσα στο ενδιαφέρον για την πολιτική και τις στάσεις απέναντι στην ΕΕ, όμως στην περίπτωση της ελληνικής νεολαίας ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Μια δυναμική εξήγηση γι' αυτό το φαινόμενο μπορεί να είναι ότι όσο περισσότερο οι νέοι εκτίθενται σε νέα για την οικονομική κρίση που επισκίασε όλα τα άλλα θέματα την τελευταία δεκαετία, τόσο περισσότερο δηλητηριώδης γίνεται η σχέση τους με την ΕΕ. Τούτο απαιτεί να υιοθετήσουμε μια πιο διεισδυτική ματιά στη δυναμική της κρίσης στο τελευταίο τμήμα αυτής της έκθεσης.

3.4. Η δυναμική της κρίσης και η απόδοση ευθυνών

Σε ταραγμένες εποχές και όταν λαμβάνουν χώρα αμφίσημα γεγονότα όπως η κρίση της Ευρωζώνης, οι στάσεις των ανθρώπων είναι πιθανό να επηρεαστούν από τα διαθέσιμα και αντιφατικά συγκείμενα σχετικά με το πόσο κρίσιμη είναι η κατάσταση (σοβαρότητα), ποιος είναι υπεύθυνος για αυτήν (απόδοση ευθύνης) και τι μπορεί να γίνει για να επιλυθεί η κρίση (πρόταση) (Entman, 1993, Bojn, 't Hart and McConnell, 2009). Η πλαισίωση των ανταγωνισμών σε αυτά τα βασικά πεδία μάχης γύρω από την κρίση έχει προσφάτως αποδειχθεί ότι καθοδηγεί την πολιτική συμπεριφορά, περισσότερο από τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές και τις προσωπικές συνθήκες (Karyotis et al., 2021). Η διαδικασία διαμορφώνεται τυπικά από τα πάνω προς τα κάτω, όπου οι κυβερνήσεις και οι άλλες επιδραστικές ελίτ προσπαθούν να πείσουν το εκλογικό σώμα ότι δεν είναι υπεύθυνες για τις κακές στιγμές και ότι τα έκτακτα μέτρα (π.χ. λιτότητα) είναι απαραίτητα και αποτελεσματικά στην επίλυση της κρίσης. Εναλλακτικά επιχειρήματα προάγονται από πολιτικούς αντιπάλους και άλλους δρώντες, οι οποίοι επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν την κρίση για να προωθήσουν πολιτικά και κομματικά συμφέροντα (βλ. Karyotis and Gerodimos, 2015). Τα Γραφήματα 15 και 16 παρουσιάζουν τα αποτελέσματα δύο μοντέλων εμπνευσμένων από τη βιβλιογραφία διαχείρισης κρίσεων, τα οποία μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε τη σημασία των παιχνιδιών απόδοσης ευθυνών, καθώς και των βασικών ανταγωνιστικών πολιτικών πλαισιώσεων κατά τη διάρκεια αυτής της δεκαετίας.

Η απόδοση ευθύνης χρησιμοποιείται εδώ ως δείκτης του βαθμού στον οποίο οι δρώντες είναι υπεύθυνοι για την εμφάνιση ή/και την κλιμάκωση μιας κρίσης, δηλαδή την αξιολόγηση της πραγματικής απόδοσης ενός δρώντα στη διαχείριση κρίσεων (Entman, 1993). Ακολουθώντας τους Karyotis και Rüdiger (2015), ζητήσαμε από τους συμμετέχοντες στην έρευνα να αποδώσουν την ευθύνη για την εμφάνιση και κλιμάκωση της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα επιλέγοντας από έναν ευρύ κατάλογο δρώντων και παραγόντων. Το Γράφημα 15 παρουσιάζει τα αποτελέσματα της ανάλυσής μας σχετικά με το πώς αυτές οι αξιολογήσεις επηρεάζουν τις στάσεις του κοινού απέναντι στην ΕΕ, καθώς και τις διαφορές μεταξύ των γενεών.

Γράφημα 15. Απόδοση ευθυνών για την οικονομική κρίση

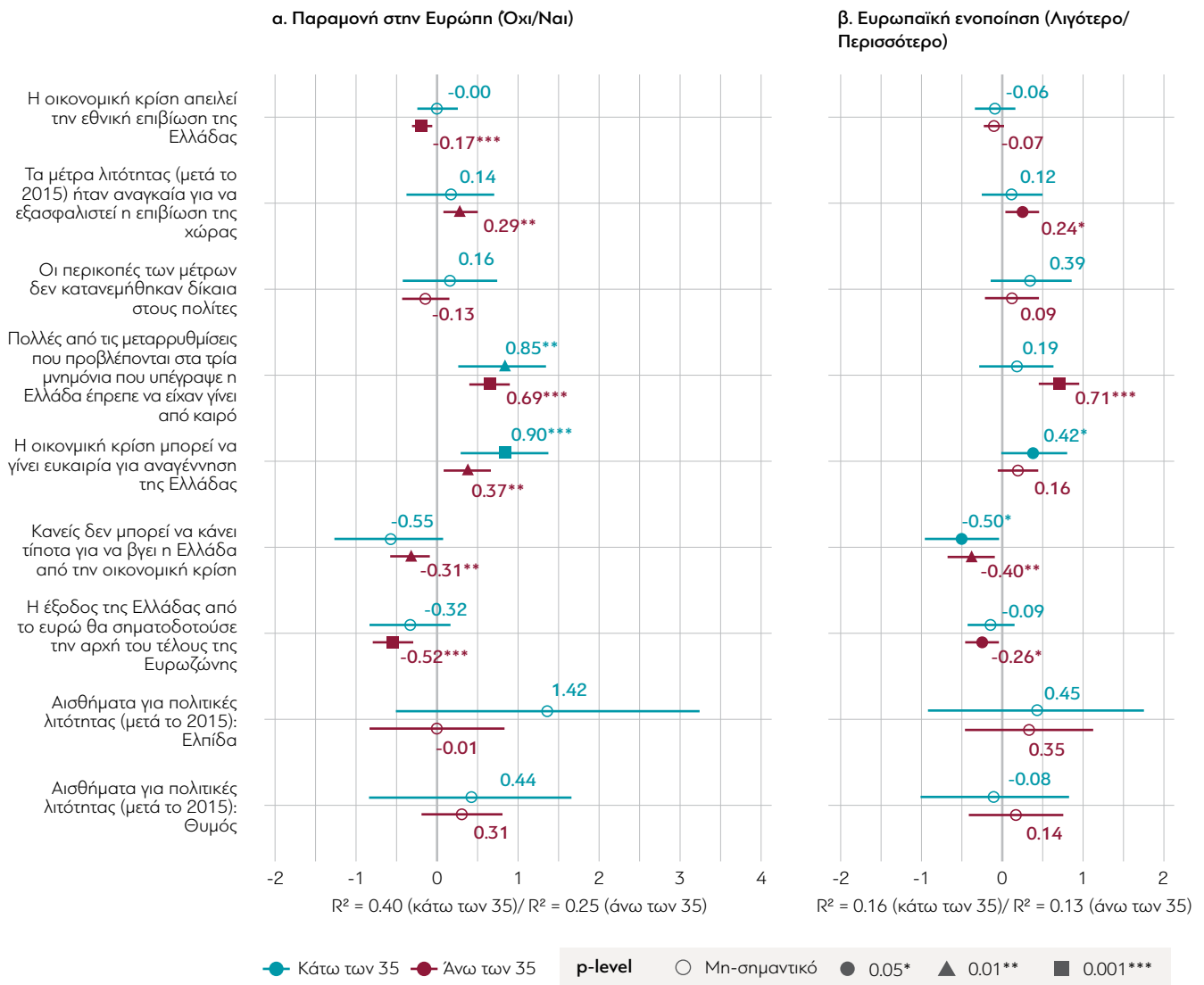

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Είναι εντυπωσιακό πως από τις μεταβλητές των ευθυνών, πολλές από τις οποίες επηρεάζουν τη στάση των ατόμων άνω των 35 ετών, καμία δεν έχει κάποια επίδραση στις συμπεριφορές των νέων Ελλήνων, εκτός από την απόδοση ευθύνης στην ΕΕ. Τούτο αποτελεί ισχυρό προγνωστικό παράγοντα αντίθεσης τόσο στην παραμονή της χώρας στην ΕΕ (όπως συμβαίνει και με τους άνω των 35 ετών) όσο και στην περαιτέρω ενοποίηση. Ένα τέτοιο εύρημα δεν αποτελεί έκπληξη, δεδομένων των έντονων επικρίσεων της νεολαίας για τον τρόπο με τον οποίο τα μνημόνια και συνολικά η ΕΕ διαχειρίστηκε την ελληνική κρίση.

Ωστόσο, οι στάσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία Ελλήνων φαίνεται να επηρεάζονται περισσότερο από πολιτικά πλαίσια και παιχνίδια απόδοσης ευθυνών. Όπως προβλέπει η βιβλιογραφία διαχείρισης κρίσεων, το βασικό εύρημα είναι ότι όταν η ευθύνη αποδίδεται σε εγχώριους παράγοντες (κυβέρνηση Καραμανλή, ελληνικές τράπεζες), η υποστήριξη για τη συμμετοχή στην ΕΕ αυξάνεται. Όταν όμως η ευθύνη «εξωτερικεύεται» σε διεθνείς παράγοντες (κερδοσκόπους από το εξωτερικό, το ευρώ ως κοινό νόμισμα, την παγκοσμιοποίηση), η υποστήριξη για την ευρωπαϊκή ενοποίηση μειώνεται. Ενδεικτικά, η επίρριψη ευθυνών στην ΕΕ δεν έχει σημαντική επίδραση μεταξύ των ατόμων άνω των 35 ετών, επομένως αυτό φαίνεται να αποτελεί μια στάση κατά της παγκοσμιοποίησης και όχι κατά της ΕΕ. Τίποτα από όλα αυτά δεν έχει καμία επίδραση στη στάση των νέων, πολλοί από τους οποίους, ίσως, είχαν λιγότερο άμεση βιωμένη εμπειρία και ενεργή συμμετοχή στις αντιφάσεις της ελληνικής οικονομικής κρίσης, ή συνολικά δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τα παιχνίδια απόδοσης ευθυνών.

Γράφημα 16. Τα πλαίσια της κρίσης

Πηγή: Καρυώτης Γεώργιος (Κύριος Ερευνητής), Μετεκλογική Έρευνα 2019.

Ένα τελικό μοντέλο εξετάζει ανταγωνιστικά μηνύματα και πολιτικές ερμηνείες σχετικά με την οικονομική κρίση (Γράφημα 16). Τα αποτελέσματα αποκάλυπτουν σημαντικές διαφορές στους προσδιοριστικούς παράγοντες των στάσεων απέναντι στην ΕΕ μεταξύ των δύο ηλικιακών ομάδων. Σε γενικές γραμμές, οι στάσεις της ελληνικής νεολαίας δεν επηρεάζονται από κάποια από τα κυρίαρχα πολιτικά πλαίσια της εποχής, τα οποία διαμορφώνουν τις απόψεις των ατόμων άνω των 35 ετών.

Οι στατιστικά σημαντικοί προγνωστικοί παράγοντες για τη στάση των νέων έναντι της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ αντανακλούν ένα αίσθημα προσωπικής ευθύνης και ανάληψης κυριότητας για την πραγματοποίηση μακροχρόνιων

μεταρρυθμίσεων, καθώς και αισιοδοξία ότι η κρίση μπορεί να γίνει ευκαιρία για την αναγέννηση της Ελλάδας στο μέλλον. Παρά τις αρνητικές εκτιμήσεις των νέων σχετικά με τα μνημόνια και τον αντίκτυπό τους στη χώρα που αποτυπώθηκαν στην έρευνα, όσο περισσότερο πιστεύουν ότι οι μεταρρυθμίσεις που περιλαμβάνονται σε αυτά έπρεπε να είχαν πραγματοποιηθεί εδώ και πολύ καιρό, τόσο πιο πιθανό είναι να υποστηρίξουν τη παραμονή της χώρας στην ΕΕ. Ομοίως, όσο περισσότερο ενστερνίζονται το πλαίσιο «κρίση ως ευκαιρία» για το μέλλον, τόσο περισσότερο υποστηρίζουν και την παραμονή και την περαιτέρω ευρωπαϊκή ενοποίηση.

Από την άλλη πλευρά, οι στάσεις των πολιτών άνω των 35 ετών είναι πιο ευαίσθητες στην επιρροή πολιτικών μηνυμάτων. Η ιδέα που προώθησε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ μέχρι το σημείο που υπογράφηκε το τρίτο σχέδιο διάσωσης τον Ιούλιο του 2015 ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να επικρατήσει στις διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές και ότι μια πιθανή έξοδος της χώρας από την ΕΕ (Grexit) θα ήταν καταστροφικό πλήγμα για την Ευρωζώνη στο σύνολό της, έχει μια ισχυρή και αρνητική επίδραση στην παραμονή στην ΕΕ. Τούτο μπορεί να αντικατοπτρίζει εκείνο που ο Διαμαντούρος είχε περιγράψει εύγλωττα το 1994 ως «παρωχημένη κουλτούρα», που είναι ιστορικά προεξάρχουσα στην Ελλάδα, η οποία λειτουργεί ως η κύρια πηγή αντίστασης στον εκσυγχρονισμό, την παγκοσμιοποίηση και τον εξευρωπαϊσμό (Ntamproudi, 2014). Παρόλα αυτά, οι νέοι Έλληνες είναι λιγότερο εύπιστοι για αυτή την προοπτική και παραμένουν ανεπηρέαστοι. Ομοίως, η πολιτική ιδέα ότι δεν υπήρχε εναλλακτική λύση από τα μέτρα λιτότητας μετά το 2015 για να εξασφαλιστεί η επιβίωση της χώρας, επηρεάζει τις στάσεις μόνο στα άτομα άνω των 35 ετών και όχι και την ελληνική νεολαία.

Εντυπωσιακό είναι επίσης το εύρημα ότι όσο μεγαλύτερη κρίνεται η σοβαρότητα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, τόσο πιο πιθανό είναι οι μεγαλύτεροι σε ηλικία Έλληνες να ψηφίσουν υπέρ της αποχώρησης από την ΕΕ σε ένα μελλοντικό δημοψήφισμα. Αντίθετα, τα θετικά κίνητρα και τα προγράμματα της ΕΕ που ενδυναμώνουν και διευκολύνουν τις τοπικές λύσεις μπορεί να αποτελέσουν ένα ισχυρό μέσο για να ενισχυθεί η υποστήριξη του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

Τέλος, η μοιρολατρία, ότι κανείς δεν μπορεί να κάνει τίποτα για την επίλυση της κρίσης, αποτελεί ισχυρό προγνωστικό δείκτη για εκδήλωση αρνητικών στάσεων απέναντι στην ΕΕ τόσο στους νέους όσο και στους μεγαλύτερους σε ηλικία Έλληνες και αποτελεί εμπόδιο που μπορεί επίσης να αντιμετωπιστεί με θετικά, ορθολογικά μηνύματα και πολιτικές από/και για την ΕΕ.

4. Επίλογος

Η έξοδος της Ελλάδας από περίπου μία δεκαετία δημοσιονομικής προσαρμογής σηματοδοτεί μια «νέα κανονικότητα» στο κομματικό σύστημα και στην κοινή γνώμη (Rori, 2020), που σκιαγραφείται εν πολλοίς και στην εξέλιξη των στάσεων έναντι της ΕΕ. Πρώτη παρατήρηση που τέμνει οριζόντια το εκλογικό σώμα είναι ότι, αν και η οικονομική κρίση έπληξε την υψηλή ελληνική ευρωφιλία, το πλήγμα ήταν συγκυριακό, καθώς η έξοδος από τα προγράμματα λιτότητας σηματοδοτήθηκε από τη μερική επαναφορά της στήριξης στην ΕΕ. Πρώτη η νεολαία χάνει την εμπιστοσύνη και τη θετικότητα έναντι στην ΕΕ, την ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας στην ΕΕ και πρώτη τις ανακτά. Οι νέοι είναι περισσότερο αισιόδοξοι για το μέλλον της ΕΕ από τους μεγαλύτερους και πιο κριτικοί σε σχέση με το ποιος ωφελήθηκε από τη συμμετοχή της χώρας στην Ένωση αλλά και για τη χρησιμότητα των μνημονίων. Ωστόσο, ακολουθώντας τη γενική συγκριτική εικόνα που σχετίζεται με τη χαμηλή εμπιστοσύνη των Ελλήνων σε μια σειρά θεσμών (Ervasti, Kouno, Venetoklis 2019, Kalogeropoulos, Rori, Dimitrakorouli, 2021), η Ελλάδα αποτελεί ακραία περίπτωση δυσπιστίας έναντι της ΕΕ στην περίοδο της κρίσης, μια διαφορά που αντανακλά τα πλήγματα και τα παράπονα των Ελλήνων για τη διαχείριση της κρίσης από τους Ευρωπαίους εταίρους.

Οικονομικές αξιολογήσεις για το παρελθόν και το μέλλον της χώρας σχετίζονται θετικά με τις στάσεις τόσο έναντι του ανήκειν στην ΕΕ όσο και έναντι της ενοποίησης. Η ελληνική και η θρησκευτική ταυτότητα των νέων ενδυναμώνει τις θετικές στάσεις έναντι της παραμονής και της ενοποίησης, λειτουργώντας σαν συγγενής πολιτισμικός καμβάς με την ευρωπαϊκή ταυτότητα, κάτι που δεν ισχύει εξ ολοκλήρου για τις μεγαλύτερες γενιές Ελλήνων. Σε αντίθεση με ευρήματα σε άλλες χώρες, ο φόβος έναντι των μεταναστών φέρνει τους Έλληνες εγγύτερα στην ΕΕ, γεγονός που μάλλον υποδηλώνει αναγνώριση της χρησιμότητας των ενωσιακών πολιτικών στην αντιμετώπιση του ζητήματος της μετανάστευσης, ενώ το αίσθημα εθνικής ντροπής μεταξύ νεότερων Ελλήνων λειτουργεί προωθητικά για τις στάσεις τους έναντι της ενοποίησης. Παρόμοιες επιδράσεις έχει και η προσωπική κατάσταση των νέων: όσο περισσότερο ικανοποιημένοι είναι από τη ζωή τους, τόσο περισσότερο στηρίζουν το ενοποιητικό εγχείρημα. Το πρόσημο της ιδεολογίας επίσης μετράει, με την κλασική τοποθέτηση στην κλίμακα

αριστεράς-δεξιάς να επιβεβαιώνει τον ευρωσκεπτικισμό της αριστεράς και την ευρωφιλία της δεξιάς ιδεολογίας. Στην ίδια λογική κινούνται και τα ευρήματα για τις στάσεις των νέων έναντι της επιχειρηματικότητας και της ελεύθερης αγοράς: θετικές στάσεις έναντι της επιχειρηματικότητας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προβλέπουν περισσότερη στήριξη στην παραμονή και στην εμπάθυνση της σχέσης με την ΕΕ. Αντίθετα, το γεγονός ότι οι νέοι με ισχυρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική, υπέρ της συμμετοχικής δημοκρατίας δεν επιζητούν περαιτέρω ενοποίηση, ενώ οι αντι-αυταρχικές στάσεις σχετίζονται θετικά με την έξοδο από την ΕΕ, αποτελούν ενδείξεις για την κριτική στάση των νέων έναντι του τρόπου λειτουργίας και λήψης απόφασης στο ενωσιακό επίπεδο.

Η θεματική της κρίσης και της σχετικής απόδοσης ευθυνών επίσης δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους νέους. Αναμενόμενα, οι νέοι που στηρίζουν τις μεταρρυθμίσεις των μνημονίων και θεωρούν την κρίση ως ευκαιρία για την ανανέωση της Ελλάδας σφυρηλατούν ισχυρούς δεσμούς με την ΕΕ. Αρνητικές στάσεις για την ενοποίηση και την παραμονή προβλέπονται και για τους νέους που αποδίδουν την ευθύνη για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα στην ΕΕ και για τους νέους που δεν έχουν προσδοκίες από την ΕΕ για επίλυση της κρίσης. Τα μηνύματα, οι εικόνες και οι πλαισιώσεις που μεταδίδουν ξένοι ηγέτες παράγουν διεθνικές επιδράσεις που βρέθηκαν να σχετίζονται με τις στάσεις έναντι της ΕΕ: η συμπάθεια για φιλοευρωπαίους ηγέτες συνάδει με θετικές στάσεις έναντι της παραμονής και της ενοποίησης, ενώ θετικές διακυμάνσεις για αυταρχικούς και λαϊκιστές ηγέτες προβλέπουν αρνητικές στάσεις τόσο για την παραμονή όσο και για την ενοποίηση. Τα σχετικά ευρήματα υπογραμμίζουν τη διεθνική διάσταση της πολιτικής και καλούν για περαιτέρω έρευνα στα εθνικά ακροατήρια.

Τα ευρήματα αυτής της έκθεσης δημιουργούν μία μάλλον σαφή εικόνα: οι νέοι Έλληνες υποστηρίζουν την ευρωπαϊκή ενοποίηση και είναι αισιόδοξοι για το μέλλον αλλά όχι με οποιοδήποτε κόστος. Εναπόκειται στους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής, στην Αθήνα και στις Βρυξέλλες, να παρουσιάσουν χειροπιαστές δημόσιες πολιτικές που θα επιτρέψουν στους νέους να αξιοποιήσουν τις δυνατότητές τους, να χαράξουν τη δική τους πορεία στη ζωή και να ενισχύσουν τα (ήδη υπάρχοντα) συναισθήματα αλληλεγγύης τους σε εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Οι νέοι Έλληνες όχι μόνο δεν εμφανίζονται αδαείς και κυνικοί, αλλά αντιθέτως διακατέχονται από στάσεις γνήσιου πατριωτισμού, ανοιχτότητας και έλλογου σκεπτικισμού.

Τα ευρήματα υποδεικνύουν τον υψηλό βαθμό πολιτικοποίησης που συνοδεύει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, αλλά και την ανάγκη να μεταφραστούν αφηρημένες έννοιες σχετικά με την ειρήνη και την ευημερία σε βιωμένη εμπειρία των νέων προκειμένου να διατηρηθεί η θετική διακύμανση για την ΕΕ σε χώρες όπως η Ελλάδα. Πρόκειται τελικά για ένα αισιόδοξο αφήγημα, που φαίνεται να στρέφει την προσοχή σε ορθολογικές πολιτικές και

καθαρές επικοινωνιακές στρατηγικές που επιδιώκουν να ενδυναμώσουν τους νέους έτσι ώστε να βελτιώσουν όχι μόνο τη δική τους ζωή, αλλά και την οικονομική κατάσταση της χώρας τους. Ωστόσο, δεν είναι ο εθνικισμός που οδηγεί αυτή την εξέλιξη, αλλά η υποκείμενη φλογερή επιθυμία για δημοκρατικές και υπεύθυνες λύσεις σε κοινά παγκόσμια προβλήματα, που θα προσφέρουν χειροπιαστά αποτελέσματα και ρεαλιστική αισιοδοξία για θετικές αλλαγές. Οι καλές πολιτικές, και όχι μόνο η καλή πολιτική, αποτελεί τον αποτελεσματικότερο τρόπο για να εδραιωθεί η ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Anderson C. J. and Kaltenthaler, K.C. (1996) The Dynamics of Public Opinion toward European Integration, 1973-93, *European Journal of International Relations*, 2(2), 175-199.

Anderson, C. J. (1998) When in Doubt, Use Proxies: attitudes towards domestic politics and support for European integration, *Comparative Political Studies*, 31(5): 569-601.

Armingeon, K. and Ceka, B. (2013) The loss of trust in the European Union during the great recession since 2007: The role of heuristics from the national political system, *European Union Politics*, 15(1): 82-107.

Böhmelt, T., Ezrow L., Lehrer R., Schleiter P., and H. Ward (2017, 12) Why Dominant Governing Parties Are Cross-Nationally Influential. *International Studies Quarterly* 61(4): 749-759.

Boin, A., 't Hart, P., & McConnell, A. (2009) Crisis exploitation: political and policy impacts of framing contests. *Journal of European public policy*, 16(1), 81-106.

Boomgaarden, H.G. et al. (2011) Mapping EU attitudes: Conceptual and empirical dimensions of Euroscepticism and EU support, *European Union Politics*, 12(2): 241-266.

Braun, D. and Tausendpfund, M. (2014) The Impact of the Euro Crisis on Citizens' Support for the European Union, *Journal of European Integration* 36(3): 231-245.

Brinegar, A. P. and Jolly, S.K. (2005) Location, Location, Location: National Contextual Factors and Public Support for European Integration, *European Union Politics*, 6(2): 155-180.

Clements, B. Nanou, K., & S. Verney (2014) We No Longer Love You, But We Don't Want To Leave You: The Eurozone Crisis and Popular Euroscepticism in Greece, *Journal of European Integration*, 36(3): 247-265.

Ervasti, H., Kouvo, A., & Venetoklis, T. (2019) Social and Institutional Trust in Times of Crisis: Greece, 2002–2011, *Social Indicators Research* 141, 1207–1231.

Franklin, M., Marsh, M., & Wlezien, C. (1994) Attitudes toward Europe and referendum votes: A response to Siune and Svensson, *Electoral Studies*, 13(2): 117–121.

Gabel, M., & Whitten, G.D. (2007) Economic conditions, economic perceptions and support for European integration, *Political Behavior*, 19(1): 81-96.

Gabel, M. (1998) Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories, *Journal of Politics*, 60(2): 333-354.

Garry, J., & Tilley, J. (2009) The Macroeconomic Factors Conditioning the Impact of Identity on Attitudes towards the EU, *European Union Politics*, 10(3): 361-379.

Goodwin, M. and Milazzo, C. (2017) Taking back control? Investigating the role of immigration in the 2016 vote for Brexit, *British Journal of Politics and International Relations*, 19(3): 450-464.

Hobolt, S. (2016) The Brexit vote: a divided nation, a divided continent, *Journal of European Public Policy*, 23(6): 1259-1277.

Hooghe, L. and Marks, G. (2009) A Postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus, *British Journal of Political Science*, 39(1): 1-23.

Hooghe, L., & Marks, G. (2005) Calculation, Community and Cues: Public Opinion on European Integration, *European Union Politics*, 6(4): 419–443.

Ioannou, D., Leblond, P. and Niemann, A. (2015) 'European integration and the crisis: practice and theory, *Journal of European Public Policy*, 22(2): 155-176.

Kalogeropoulos, A., Rori, L. and Dimitrakopoulou, D. (2021) Social Media Help Me Distinguish between Truth and Lies: News Consumption in the Polarised and Low-trust Media Landscape of Greece', *South European Society and Politics*, 26:1, 109-132.

Karyotis, G., & W. Rüdiger (2015) Blame and Punishment? The Electoral Politics of Extreme Austerity in Greece, *Political Studies*, 63, 2–24.

Karyotis, G., Connolly, J., Collignon, S., Judge, A., Makropoulos, I., Rüdig, W., & Skleparis, D. (2021) What drives support for social distancing? Pandemic politics, securitization, and crisis management in Britain. *European Political Science Review*, 1-21.

Lauterbach, F. and De Vries, C. (2020) Europe belongs to the young? Generational differences in public opinion towards the European Union during the Eurozone crisis, *Journal of European Public Policy*, 27(2): 168-187.

Lindberg L.N. and Scheingold S.A. (1970) *Europe's Would-be Polity: Patterns of Change in the European Community*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Loveless, M. and Rohrschneider, R. (2008) Public perceptions of the EU as a system of governance, *Living Rev. Euro. Gov.*, 3(1). Διαθέσιμο στο: <http://www.livingreviews.org/lreg-2008-1>.

Lubbers, M. (2008) Regarding the Dutch “nee” to the European constitution. A test of the identity, utilitarian and political approach to vote no, *European Union Politics* 9(1): 59-86.

McLaren, L.M. (2002) Public Support for the European Union: Cost/Benefit Analysis or Perceived Cultural Threat?, *Journal of Politics*, 64(2): 551–66.

McLaren, L.M. (2004) Opposition to European integration and fear of loss of national identity: Debunking a basic assumption regarding hostility to the integration project, *European Journal of Political Research*, 43(6): 895-912.

McDonnell, D. and A. Werner (2019) *International Populism: The Radical Right in the European Parliament*. New York: Oxford University Press.

Minus, L., Deutschmann E. and J. Delhey (2019) A trump effect on the EU's popularity? the US presidential election as a natural experiment. *Perspectives on Politics* 17(2): 399–416.

Ntampoudi, I. (2014) The Eurozone crisis and the politics of blaming: the cases of Germany and Greece. *Political Perspectives*, 8(2), 1-20.

O' Neill, A. (2021) Youth unemployment rate in Greece from 1999 to 2019. Available online at: <https://www.statista.com/statistics/812053/youth-unemployment-rate-in-greece/>.

Parker, O. and Tsarouhas, D. (2018) *Crisis in the Eurozone Periphery: the political economies of Greece, Portugal, Spain and Ireland*. London and New York: Palgrave.

Petitihomme, M. (2008) Is there a European identity? National attitudes and social identification toward the European Union, *Journal of Identity and Migration Studies*, 2(1): 15-36.

Rori, L. (2020) The 2019 Greek parliamentary election: *retour à la normale*, *West European Politics*, 43:4, 1023-1037.

Rori, L. (2021) From “black sheep of the Eurozone” to “European shield”: Ten years of crisis politics in Greece, in C. Spanou (ed.) *Crisis, reform and the way forward in Greece: A turbulent decade*, Routledge, 64-82.

Roumanias, C., Rori, L. and Georgiadou, V. (revised & resubmitted) Far-right domino: towards a theory of political contagion.

Tanasoiu, C. and Colonescu, C. (2008) Determinants of support for European integration: the case of Bulgaria, *European Union Politics*, 9(3): 363-377.

Tillman, E. R. (2013) Authoritarianism and citizen attitudes towards European integration, *European Union Politics*, 14(4): 566-589.

Turnbull-Dugarte, S. and J. Rama (2021) When the US Far-right Sneezes, the European Far-right Catches a Cold. Quasi-experimental of Electoral Contagion from Spain, *OSF Preprints*.

Vasilopoulou, S. (2018) The party politics of Euroscepticism in times of crisis: The case of Greece, *Politics*, 38(3): 311-326.

Verhaegen, S. Quintelier, and Hooghe, M. (2014) The Intergenerational Transmission of European Identity: The Role of Gender and Discussion within Families, *Journal of Common Market Studies*, 52 (5): 1103-1119.

Wike, R., Fetterolf, J. and Fagan, M. (2019) Europeans credit EU with promoting peace and prosperity, but say Brussels is out of touch with its citizens, Pew Research Center, March. Available at: <https://www.pewresearch.org/global/2019/03/19/views-of-eu-acknowledgments/>.

Williams, C. J. (2016) Issuing reasoned opinions: the effect of public attitudes towards the European Union on the usage of the “Early Warning System”, *European Union Politics*, 17(3): 504–521.

diaNEOsis

diaNEOsis

dianeosis_org

diaNEOsis

diaNEOsis

διαNEOsis

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ & ΑΝΑΛΥΣΗΣ